

2015 чылдың август
1-ге үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 58
(18791)

2016 чылдың
май 26
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Сөөлгү коңга

ТЫВА ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ ӨРГЭЭЗИ

Тыва интеллигенцияның эң аштай сомататынып үнген эзи Кызылдың 2 дугаар наал школазы тыва оолдар, арка эң-не бир дугаарында как школа доосканының бышкан ниң аттестадын бергени-биле ның төөгүзүнде кирген. Ооң өөреникчилери ук школаны андан бээр 70 чыл чедө берген. Төрзөн школазының аңгы-аңгы чылдарда доозукчулар республиканың кайы-даа түндүгүндө ажилдап, чурттап чо-даа болза, олар төрзөн шко-кадан даа утпайн, үргүлчү-лү-биле сактып чоруурлар. Бо-даа база ындыг болган. 1966-жылдан доозукчулары школазын-дан бээр мугур 50 чыл-ын юбилейинде төрзөн уяын-аңгы келгеш, 2016 чылдың-да доозукчулары-биле кады сөөлгү байырлалына киришкеннер.

Хоочуннар төрзөн школазынга, ынак башкыларынга суй белектерин тыпсып, бо чылдың доозукчуларынга амыдыралчы чагы-сүмелерин берип, байырын чедир-геш, эртем-билигн «далайынче» ак оруктуг эжиндиришкенин олар-га күззэннер.

Сөөлгү коңга байырлалының чыскаалын школаның директору Мира Делгер-ооловна Наксыл ажы-дып, өөреникчилерге, ада-иелерге школа-биле сырый харылзаазы, дуза-деткимчези, идепкейжизи, уругларының кижизидилгезинге кириген үлүг-хуузу дээш өөрүп чет-тиргенин илереткен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Органа Доржуевна Натсак школаның бо чылгы доозукчуларынга оларның сагыш-сеткилинге уттундурбас болуп, артып калыр онзагай хүнү-биле байырын чедирип, ТР-ниң

Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Ш.В. Кара-оолдун байыр чедирешиин чылганнарга номчаан.

Байырлыг шугум чыскаалының эң-не кол кезээ — коңга этсир чараш езулалдышканын 11-ги класзының тергин өөреникчизи Артыш Мон-гуш 1-ги классчы Айлаана Чактар-ны экинге олуртуп алгаш, шугум чыскаалын эргип, сөөлгү коңганы чаңгыландыр эдисти. Ооң соонда ол школаның доозукчуларының чаагай-чараш чаңчылы болу бер-ген хөгжүм үдөлгези-биле вальска бөөлденгеннер.

Республиканың бүгү школала-рынга сөөлгү коңга эткен соонда, доозукчулар майның төнчүзүндө чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын-че шымнып кирер. Узун оруунар ак болзун, доозукчулар!

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Хүннүң медээзи

ВЛАДИМИР ПУТИН: СИЛЕРНИҢ УДУРТУЛГАҢАР-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА САЙЗЫРАП ТУРАР

Чурттуң Президентизи-биле Тываның
Баштыңының ажилчын ужуражылгазы

Аныяк өг-бүлелерни деткириниң, транспорт болгаш энергетика инфраструктураларын хөгжүдериниң талазы-биле регионда алдынып турар хемчеглерниң дугайында Шолбан Кара-оол Президентиге дыңнаткан.

В. Путин: Экии! Республикада ажил-иш кайы хире чоруп тур?

В. Кара-оол: Байдал турум. Амгы үеде часкы хову ажилдары чоруп тур. Кыска үе дургузунда Силерниң-биле ийи удаа ужуражыры болгаш кол-кол көргүзүлгелерниң дугайында илеткээри меңээ улуг алдар-дыр, Владимир Владимирович.

Силерге чугаалап турганым төлевилелди сонугу-гаан хире болдунар. Ол дээрже аныяк өг-бүлелерге көрдүнгөн мал ажил-агыяның төлевилели-дир. Респу-бликада аныяк өг-бүлелерге малчыннар турлагларын тудуп эгелзэн. Ол аажок негеттинип турар төлевилел болган. Кымга дузалаарын кижилер боттары шилип ап турар. 200 баш хойну бюджет акшаа-биле садып берип турар бис, артканнары — тудуг материалдарын белеткээрин, бажың-балгат, кажаа-хораа тударын улус боттары күүседип турар. Ынчангаш ол чоннуң бодунуң төлевилели апарган.

В. Путин: Хойну арендага берип турар силер бе?

Ш. Кара-оол: Ону аныяк өг-бүлелерге садып берип турар бис.

В. Путин: Субсидия хевирлиг ышкажыл?

Ш. Кара-оол: Шынап-ла, субсидия болуру шын. 30 хар чедир назылыг, ажил-амыдыралын шилип алган, бирден эвээш эвес уругларлыг өг-бүлөгө баштайгы дузаны ынчаар чедирип турар бис. Ол дээрже ада-ие-лери-даа, чоок кижилери-даа чок аныяктарга ажилдаар аргалыг болзун дээш чедирип турар деткимчеви-тир.

2015 чылда Силерниң деткимчеңер езугаар Чазак айтышкын хүлээп алган, социал-экономиктиг хөгжүлдө талазы-биле хемчеглер кирген 18 пункт республикага дыка чогулгалыг болган. Силерниң деткимчеңер-биле «Кызыл — Курагино» демир-орун шимчедип турган бис. Бо айтырыгны июль 18-ке чедир сайыттар-биле ажилдап кылыр даалганы Силер бердиңер.

«Кызыл — Чадаана» аразының электри шугумун 2014 чылда тудуп доостувус. Үрде тудуп келген те-рапия корпусун тударына тускайлаан 444 миллион рубльди республиканың чону улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган, ону бо чылын шынга эдир бис. Алга-нывыс 600 миллион рубль-биле Кызылга 800 уруг өөренир школаны тудар бис.

Бо бүгүнү Силерден дилег кылыр дээш чугаа-лап тур мен, Владимир Владимирович. Мээң бүрүн эргелеримниң хуусаазы 2017 чылдың мартта доостур. Бир эвес чөпшээрээр болзуңарза, күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бүрүн эргелеримни, бо ажил-дарны уламчылаар аргалыг болуру-биле, хуусаа бе-тинде дүжүрер деп бодап тур мен. Чоннуң деткимчезин алыры чугула дээрзин билип тур мен. Соңгулдалар бадылаашкыннарның чаңгыс аай хүнүнде болур.

В. Путин: Бир эвес ындыг шиитпир хүлээп ал-ган болзуңарза, шын-дыр. Регион соңгулдаларын федералдыг соңгулдалар-биле холбаштырарга, акшага камналгалыг болур. Республика ниитизи-биле Силерниң удуртулгаңар-биле сайзырап турар. Силерни деткип турар бе дээрзин чон боду чугаалай бээр. Ол соңгулдалар Силерге чедишкенин болур деп идегедим.

Ш. Кара-оол: Улуу-биле четтирдим. Бүгү күжүм үндүрер мен.

ТР-ниң албан-езузуңуң сайтызындан.

Хүннүң медээлери

ТАРЫЛГА АЖЫЛДАРЫ
УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тываның Көдээ ажил-агый яамызының дыңнады-биле, тараа культуралары тарыыр ажилдар республиканың 7 ко- жууннарында чоруп турар. Май 23-түн байдалы-биле 2500 га шөлдер тарыттынган. Ол дээр- ге тарыыр ужурлуг шөлдерниң чарты. «Туран» болгаш «Улаа- тай» ажил-агыйларының тарыл- газы дооступ турар. А Таңды кожуунда фермер Александр Боровиков биле Каа-Хем ко- жуунда Виктор Пироговтуң шөлдеринде тарылга ажилдары бүрүнү-биле доозулган. Бай- Тайга, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл кожууннарда тарылга ажилда- ры агаар-бойдустуң аайы-биле озалдап турар, ол талазы-биле тускай хемчеглерни чорудары чугула дээрзин ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыдының ора- лакчызы Дмитрий Долгополов дыңнаткан.

Оон аңгыда 7000 га шөлдерни суггарары-биле суг бадар оңгар-

ларны арыглап аштаан. Өвүр, Тес-Хем, Бай-Тайга, Чөөн-Хем- чик, Кызыл, Чаа-Хөл кожууннар- да ниитизи-биле 3,5 муң тонна тараа культураларының үрезини чедиртинген. Неделя төнчүзүңге чедир үрезин чедирер ажилдар доостур.

Бо чылын күрүнө часкы хову ажилдарына ниитизи-биле 89 млн. рубльди деткимче кылдыр үндүрген. Оон иштинде ногаа культуралары тарырының ажилдары база кирип турар. Оон-биле чергелештир респу- бликада ногаа болгаш картофель тарырының ажилдары база уламчылап турар. Амгы үеде 1002 га шөлдерде картофель, 87,2 га черде ногаа культу- ралары тарыттынган. Ол дээр- ге тарыыр ужурлуг нормадан 29-36 хуу болуп турар.

Часкы тарылга ажилдарын- да 719 машина-техника (366 трактор), 2500 ажилчын олуттар хаара туттунган.

МАЛ БАЖЫ ӨЗҮП ТУРАР

Республикада часкы мал оолдаашкыны колдуу дооступ турар. Ниитизи-биле шээр мал оолдаашкынынга 540 муң анай- хураган бажы камгалаттынган. Оларның аразындан дөрт ко- жуун эң-не бедик деңгелдиг болган. Сүт-Хөл кожуун 82 муң ажыг, Өвүр 71 муң ажыг, Бай- Тайга 56 муң ажыг, Чөөн-Хемчик 51 муң ажыг анай-хураган ба- жын алган. Улуг мал оолдааш- кыны ам-даа уламчылап ту- рар, амгы үеде 42 муң бызаа төрүттүнген. Чөөн-Хемчик, Кы- зыл, Бай-Тайга кожууннарның

көргүзүглери эки болуп турар.

Сарлык малдан 2708 баш бызааны алган. Оон иштинден билдингир кожууннар Мөңгүн- Тайга, Өвүр, Бай-Тайгадан өске Кызыл болгаш Барыын-Хемчик кожууннары 70 баш сарлык бы- заазын алган. База бир солун чүүл – Кызыл, Улуг-Хем, Эрзин кожууннарда 22 баш төрүүр төвениң 10-ну төрзэн. Олардан Улуг-Хем кожуунга ийис бодаган- нар төрүттүнгени демдеглеттин- ген. Иви мал талазы-биле Кызыл кожуун 25 баш мынды немзэн.

Бистиң корр.

СОЛУН АМЫДЫРАЛДЫГ
ХООЧУННАР

«Хоочун коктуг, хола кактыг» дээр-ле шын. Назылай берген кырган-авалар анаа олурбайн, шыдаар шаа-биле иженип олу- рарлар. «Өгбелер» бөлүүнүң 10 чыл болганын демдегледе, артык эвес боор. Солун амыдыралдыг кырган-аваларның саны – 20 киж.

«Көрбээни чок, көдүрбээн хөнээ чок» кырган-авалар бо чылын чарлаттынган Тываның аалчыларынга хүндүткел чы- лында хөй-ле чүүлдерни кичээн- гейге ап турарлар: уруглар ой- наар шөлчүгөшкө корум-чурумну тудуп, ажи-төлдү хайгаарап, бажың даштынга чечектерни тарып олуртуп, өстүрүп турар- лар. Ол ышкыш хоорайның шупту хемчеглеринге хоочуннар кир- жип, чүден-даа чыда калбайн турарлар. Чижээлээрге, «Хөглүг- старттар», байырлалдар кон- церттери, делгелгелер, солун ужуражылгалар дээш, оон-даа өске.

Бөлүктүң эң-не идепкейлиг хоочуннарынга хөй чылдарда эмчи шугумунга ажилдаан Аян- маа Донгаковна Сарыг, даараны- рынга ынак Роза Конгар-ооловна Монгуш, аш-чем кылырынга ынак Хүлер-оол Салчакович Дамба-Даржаа, аргыттынар Татьяна Анатольевна, тыва- чемнер кылыр Екатерина Сун- диевна, ногаа аймаа тарыыр, дузаар Екатерина Ногаан-оолов- на, аргыттынар, даараныр Анай Дазылбаевна, «холу чемзиг»

Дарья Дамчай-ооловна олар хамааржыр.

Олар бот-боттарының арга- дуржулгасын солчуп, дыштаныр хүннерде кулинария талазы-би- ле мастер-класстарны эрттирип турарлар. Оон аңгыда оларның театрда ынаа аажок, кажан-даа шии-концерт үспейн көөр. Кадык амыдыралдыг деткиччилери үргүлчү бассейнге эштип, кадык- шылын быжыктырып турарлар. Боттарының уруг-дарыын уш- тап-баштап, деткип олар кырган- авалар оларга үлегерин көргүзүп чурттап чоруурлар.

Ниитизи-биле Кызыл хоорай- да 15 аңгы хоочуннар бөлүктери бар. Оларны хоорайның Хоо- чуннар эвилелиниң даргазы Ольга Кыргысовна Дамдын шын удуртуп, башкарып турар. Оон ажил стажы 45 чыл, «Россияның күш-ажыл болгаш социал хан- дырылганың хүндүлүг ажилдак- чызы», «Тываның алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттарның эдилекчизи. Хоочуннар эвилели удавас республиканың хоочуннар фестивалын эрттирер деп белеткенип турар.

Хоочуннар чалгаараар-даа чай чок, солун амыдыралдыг. Олар Май 9-та Тиелелге хүнүн уткуп байырлааш, ам эки тура- чыларның бажыңнарының даш- тынга чечектер олуртур сорул- галыг.

Надежда ЧЫЛБАК-ООЛ,
«Өгбелер» бөлүүнүн
удуртукчузу.

НОГАА, ЧИМИСТИ ХӨЙ ӨСТҮРЕ

Май 21-де Кызылдың көдээ ажил-агый рыногунга «Бистиң садывыс болгаш огородуус» деп ногаа культураларының үрезиннериниң делгелге яр- марказы болуп эрткен. Аңаа республиканың аңгы-аңгы кожууннарының болгаш Тыва- дан дашкаар черлерниң дузалап ажил-агыйлары база ногаа культураларын өстүрүп турар албан черлери киришкен.

Часкы тарылга ажилдарының кидин түлүк үези болгаш, ярмар- када чоннуң хөйү аттыг болду. Картофель – чоннуң ийи ду- гаар хлеви болгай. Ярмаркада бистиң черниң болгаш Тывадан дашкаар черлерден (Минусинск, Арадан, Абакан) эккелген карто- фель үрезиннерин шоодай-шоо- дайы-биле келген чон садып ап турлар. Бир шаараш хап ишти (сетка) картофель үрезининиң ортумак өрттээ 400 рубль, бир кил картофельдиң 17 рубль.

Оларның аразындан Сук- пак сумузунда бистиң черниң картофелин чылдың-на тарып турар, онзагай ажил-агыйлыг хуу сайгарлыкчы Александр Желтухинни демдегледип болур. Оон ажил-агыйында чүгле кар- тофель эвес, өске-даа ногаа культураларын чылыг теплица- ларда өстүрүп турар. Бо чылгы тараан огурезиниң баштайгы дүжүдү-биле Кызылдың уруглар садтарын чегерип эгелзэн. Ол картофель үрезинин болгаш ногаалар өзүмнерин (рассада- ларны) делгеп салган.

Россияның көдээ ажил-агый төвүнүн Тывада салбырының ажилдакчыларында тускай хы- наттынган ногаа үрезиннери болгаш өзүмнери бар. Эки дүжүттү алырда, февраль ортан үезинден белеткээш, өзүмнерни олуртур. Ол үеде олурткан үнүш чемижин эрте берип эгелээр. Оон аңгыда тарыыр хөргүннү холуксаалар-биле («Хом», «Бор- доская смесь» дээш, өске-даа) чемишчидип, үнүш аарыгларын тывылдырбазының талазы-би- ле менеджер Любовь Афонина

садып алыкчылар- га сүмелеп, тайыл- бырлап тур. Олар- да үрезин өрттээ өскелерге бодаарга, чийик болду. Чижээ, огурең үрезининиң бир бичии омаашта 20-25 рубль болза, оларда 8 рубль.

Тываның күрүнө университетиниң агрономия салбы- рында өөренип ту- рар сургуулдарның делгээн кат-чимис сывы, ногаа куль- тураларының өзүм- нерин чон аажок са- дып ап тур. Оларның удуртукчу башкызы Светлана Оттук-ооловна Данзываа:

– Бистиң университетте Мар- та Дадарыкпаевна база мээң удуртукта «Рассадоводство» деп бөлгүм ажилдап турар. Бөлгүмнүн сургуулдары-биле чылдың-на ногаалар бол- гаш кат-чимистерни тускайлаан шөлүвүсте өстүрбүшаан, ногаа тарырының онзагай аргала- рын дуржулга кырында өөренип турар бис. Моон мурнунда чыл- дарда мындыг ярмаркаларга киришпейн турган бис. Бо чы- лын Тываның Көдээ ажил-агый яамызының чалалгазы-биле бир дугаар киришкеневис бо. Бо яр- марка бистиң сургуулдарывыска база бир үлегерлиг өөредилге дээрзин билдирис. Чүге дээр- ге анаа бөдүүн ажил-ишчи киж- безин чазын ногаа аймааның рассадазын хөйүнү олурткаш, шак мындыг ярмаркаларга кирип, өг-бүлезинге немелде акшаны ажилдап ап болурунун аргазы бар – деп чугаалады. Олар чай- ны өттүр ажаап, өстүрген ногаа культураларының күскү дүжүдүн ТывКУ-нун чөмненир черлеринге берип турар болдулар.

Минусинскиден Николай, Аль- бина Ивановтарның аңгы-аңгы кат-чимис сыптары делгээн че- ринде хөй-ле улус оочурлаан тур. Олар Тываже хөй чыл үнер

чечектер – лилия, рома- ландыш, сентябрина, хризан- тассадары, рябина, кал- барбарис, викиория, малина, молость, ирга сыптары бол- өске-даа үнүштерни 15 чыл и- Минусинскиден эккеп турар.

Оон аңгыда Вавилин, пээнден Ольга Гойдуло Кызылдан Аржаана Дем- рел, Доңмас-Сугдан Вале- Тонкушкурнуң өстүрген р- садаларын демдегледип- лур. Ярмаркада чүгле но- культураларының үрезинне- эвес, Тываның ыраккы кожу- Мөңгүн-Тайганың сарлык эд- Ээрбек сумузундан Лида Би- оолдун чаагай тыва чемнер Кызылдан Сержи Марат, Б- чаа Шархуунун ыяштан чаз- ажилдарын чон оюп эртпе- сонуургаан.

Ниитизи-биле помидор, пуста, арбуз, баклажан р- садаларының 1 дөстүн 10- рубль, малина 50-150 рубль, в- тория 20-30 рубль, чыжырга- инек-карааның чаш сыптарын 100-300 рубль дээш, оон-д- өске үнүштер, чүзүн-баазын ч- чектер үрезиннериниң өртект- аңгы-аңгы. Огород ажилдарын- хереглээр хууң, дырбааш, лей- резин идиктер, шляпалар дээ- алыксанчыг чүве-ле хөй.

Сайсуу ДАРГЫН-ОО

ТАЙГА-СЫНДА ӨРТТЕРНИ ӨЖҮРГЕН

ТР-ниң арга-арыг ажил- агыйының кол специализи Олег Саятының дыңнатканы-биле, республиканың девискээринге 28 өрттү өжүрген. Эрткен чылын 52, бо чылын 28 өрт болган. Бойдустуң бо халавы чыл санында кызырлып турар. Кожууннар аайы-биле көөрге мындыг: Кызыл кожуунга – 1, Чеди-Хөлге – 3, Таңдыга – 4, Тес-Хемге – 1, Эрзинге – 1, Улуг- Хемге – 4, Чөөн-Хемчикке – 2, Бай-Тайгага – 1, Каа-Хемге – 8,

Тожуга – 3 өрттер өөскээ. Бо талазы-биле өртчүлөр шалып- кын хемчегни алганнар.

Өрт айылын болдурган бу- руулуг кижилер тыптып турар. Таңдыга өрттү инвалид оол кыыскаан, Бай-Тайгага болган өртке 1963 чылда төрүттүнген чурттакчызы буруулуг, оон ыңай Чаа-Хөлдүн, Тожунун чурттакчы- лары тайга-сынга одаглангаш, кичээнгей чогуңдан өрттерни болдурган. Буруулуг кижилер- ге шыңгы хемчегни берип,

торгаалга онааган.

Ол ышкыш республиканы чурттакчы чонунга өрт айы- лынга хамаарыштыр ТР-ни Чазааның апрель айда үндүргө доктаалында апрель 25-тен ма- 15-ке чедир арга-арыгже, тайга- сынче чадаг-даа, хөлгелиг-даа ч- руурун түр соксадыр деп бижээ. Маңаа хамаарыштыр алырга май 14-15 хүннеринде агаарны чылыг болганы-биле кичээнгей- чокулус 5 өрттү үндүрген. Ынчан- гаш арга-арыгже кирбес чорукт- июнь 5-ке чедир узаткан.

Тываның девискээринде өрт айылын республиканы чурттакчыларының болдуруу- турары хомуданчыг. Бир эвес тайгалап чоруур улус, өрттү кысыпкыш, дыңнатпайн дөзө берген таварылгада, ол өрт айылын арга-арыг ажилдакчы- лары дораан билип алыр арга- лыг. Республиканың девискээрин- спутник дамчыштыр хайгаарап- орар, оон ыңай АН-2 деп дежу- рный самолет база бар, оон-биле тайга-сынны эргий кезип, көрүп- чоруп турар. Ынчангаш каяа-даа- чорааш, кичээнгейлиг болурун арга-арыг ажилдакчылары чонга- дыңнадып турар.

Ася ТЮЛЮШ.

Май 26 — Россияның Сайгарлыкчы чорук хүнү

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ УС-ШЕВЕР ЧУРУКЧУ

Айбес Сергеевич Өлчейни чыгыс суур — чангыс бүдүрүлгө делгелгезинге көрүп танып кеткен мен. Ооң кылганы алдын болгаш мөңгүн каасталгалар бир-ле онзагай көзүлгөн. Анык ус-шевер Айбес Сергеевич Өлчей июнь 8-те бодунуң чыгарын Национал музейнин залына делгээр дугаарда дыңнааш, аңаа ужуражып бердим.

— Айбес Сергеевич, чурулганы ус-шевер ажилдарга суургал кажан тывылгайт?

— Аңаа тодаргай харыы берип давам мен. Ачам Сергей Хошчуевич Өлчей чурукчу мергелдиг кижиге. Миннип кээримге, чуруктар, бийирлер аразында кал олурар кижиге чоржук мен. Аны өттүнүп чуруттунуп турар кижиге мен бе, мени уран чүүл алазынга чурулга салбырынга кал каан. Аңаа башкым Биче Салчакович Майны чурулга чүүлүнүң эге билиглерин ээ берген.

— Уран чүүл школазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищесинге өөренип кирдиң бе?

— Чок. Мен чурулганың эге билиглерин шигээздип алгаш, чонор талазы-биле шеделерни эгелзэн мен. Оон чыгылдың 4 дугаар профтех-училищесинге тыва национал хөмүр херекселдери кылыр мастерлер өөредир эксперименталдык салбыр туруптарга, чыгыл-Мажалык школазының алазын дооскаш, ынаар кирип аш доостум. Албан-езуу өөренигим ийи дугаар чыгыл — Андрей Георгиевич ашпай. Ийи чыл өөренигеш, дооскаш, ол-ла салбыры скан оолдар тускай чагыларгаар хөгжүм херекселдери кылып турдуvus.

— Ыяш-биле ажилдаар ары аңаа өөренип алган ышыл сен.

— Ийе. Оон ТывКУ-нун инженер-техниктиг факультетинин арай ажил-агыы болгаш уу деп салбырын дооскаш, өнөр мергелжилди чедип чыгам. Ону дооскаш, мергелжил-ааы-биле ажилдаваан мен. База-ла чагылар езуу ажилдап турдум. Черле умуң билимни болгаш мергелжилмни улам ханыладыр менээ кезээде турган. Азы

бодумну дилеп турган мен деп бадыткап болур мен. Каасталгалар кылып өөренип сорулга-биле Якутияга «Киергэ» деп алдын болгаш мөңгүн каасталгалар кылыр Александр Кириллович Павловтун фирмазынга ажилдай бердим.

Бир-ле меңээ дааскан ажилды кылып, чаа эскиз чуруп олурумда, чаным-биле Александр Владимирович Манжурьев эртип чыткаш, доктаай бергенин-даа эскербзэн мен. Ол мени кады ажилдаар кылдыр чалаан.

— Айбес, хей кижиниң аразындан сени чалааны анаа эвес-ле болгай. Сен чүү деп бодап турар сен?

— Ийе, оларның аразында алдын болгаш мөңгүн кылыглар-биле чаңгыс эвес ажилдап турар кижилер турда, мени чалаарга, дыка өөрүнчүг чорду.

Александр Владимирович Манжурьев Россияда билдингир скульптор болгаш ювелир. Ооң башкызы Даши Намдаковту Тывада ам таныыр, билер кижилер хей.

— Сен дыка хей салым-чаяанныг кижилер-биле кады ажилдаан-дыр сен. Бойдустан салым-чаяан эвээш кижиге турар азы салым-чаяан кижиге бүрүзүңге турар, чүгле кижилерниң чамдыызы боттарының чаяаттыгын арга-шинээн тыппайн чоруур... Сен ол ийи бодаалдың кайызынга чөпшээржир сен?

— Салым-чаяан деп сөстүнүтканы безин тайылбырлап турар деп бодаар мен. Ол бойдустан чаяаттыгын салым-дыр. Кижиге бүрүзүңге арга-дуржулга туруп болур, а салым-чаяан чүгле бойдустан шилиттинген кижилерге таваржыр деп санаар мен. Салым-чаяанны арга-дуржулга-биле сайзыратпас болза, ол кажан-даа долузу-биле илеревет. Ынчангаш арга-дуржулга-биле салым-чаяан-биле салчап болбас.

— Ынчаарга мен сени салым-чаяанныг чурукчу-дур деп көөр кижиге-дир мен. Уктөөгүңдө дарган азы ус-шевер кижиге турган бе?

— Четтирдим. Ийе, дем чугааладым ачам чурукчу кижиге деп, авам Маргарита Өлчейниң угунда ус-шевер өгбөм турганын база улуг улус чугаалаар чорду.

— Сээң оолдарыңдан ус-шевер кижиге үнөр хире-дир бе?

— Улугларыңда сонугургал чок, а бичиизи ам дээрзинеде чуруунга ынак-ла чорду.

— Кандыг материалдар-биле ажилдаарыңга ынак сен?

— Немецтерниң чогаатканы нейзэрберг металл-биле ажилдаарын шенедим. Ону хайындырарда, улуг температура негээр, оон карарычал металл болду. Ынчангаш чаңыл езугаар ажылгап чораанывыс мөңгүн болгаш алдын-биле ажилдаардыр мен. Ооң мурнунда алдын болгаш мөңгүннү Ажаалда банкызындан садып алыр турдум. Ам чүгле 40 муң рубльден хей акша-түңге садар апарган. Ол база шаптаразыннарны тургузуп турар. Оон каасталганы кылып алгаш, металлдарның үнезин (пробазын) чүгле Красноярскиге четкеш салдырар, дыка шүүттүг. Чаңгыс сырга азы билзек дээш ынаар чорууру улуг чарыгдал болур.

— Сээң бо шилип алган ажил-ижиң чүгле үнелиг металлдар-биле ажилдаарыңдан аңгыда, өске база билиглерни доктаамал негээр иштир. Кайыын чаа чүүлдерни өөренип ап турар сен?

— Тыва национал хевирге ажил кылырда, тоолдар номчуур, тыва хээлер дугайында чүү бижип турарын улуг улустун чугааларындан дыңнап тургаш, өөренип болгаш интернеттен өске чоннарның хээлерин деңнеп көөр чордум.

— Бо «Хааннар шынаазының» каасталгаларындан хээлерни көрүп тур мен. Ону сайзырадып, мындыг хевирлиг каасталгалардан хейнү кылза кандыгың?

— Мен ол каасталганы Тываның байлак төөгүзүнүң демдээн көргүзөр дээш, киригеним ол. А ол хээ чогум болза шаанда бир-ле билдинмес чурукчунуң ажылы болур. Ам ону бодумнуң ажылымга хейу-биле ажылгаар эргем чок, ажылгавайн база барып шыдавам мен. Ол дээрже бистиң төөгүвүс ышкыжыл. Мени бо чүү деп дүрзүл дээрже, «Ол дээрже Тывада Хааннар шынаазындан тывылган каасталгада чурукту алганым ол» деп чоргаар чугаалаар ийик мен.

— Билдинди. Мен көрүп турарымга, ажилдарың аңгы-аңгы темаларга хамааржып турар-дыр...

— Ийе, деңгерлер азы хамнаашкын темазы, сарыг шажын темазы... (Инек болгаш сарлык мыйызындан кылган ажилдарын уштуп эккелди. Адыг болгаш хамның ову-хевирлерин онза-чараш кылдыр сиилбип кылган болду).

— Мыйыс бүрүзү кадыг-чымчаа, ажилдаарга эптик-биле дөмөй болур-дур бе?

— Чок, сарлык мыйызы, бо кара мыйыс ол-дур, арай кадыг чорду, ону сиилбип ажилдаарга, берге чорду.

— Чурукчу кижиге бийир туткаш, чуруур болгай. Ынчалза-даа тыва чурукчуларны көөрүмге, калбак мергелжилдиг болур. Сен база чүгле ювелир эвес, даш чонукчузу, мыйыс чонукчузу, хөгжүм херекселдериниң мастери-дир сен. Ол ус-шеверниң салым-

чаяаннын көргүзүп турар бе азы?

— Мээң таварылгамда сонугураачал чорук деп чугаалаар мен. Өске чурукчуларны ындыг-мындыг деп чугаалап шыдавам мен: та сонугурачы-биле, та чагыг езугаар ажилдап турар бе, сонугураваан мен. Мен алыс сонугурак кижиге-дир мен ийин. Ооң кадында мергелжилди шилип алган соонда, ону улам сайзырадырын бодаар мен. Чижээ, меңээ тыва хээлерлиг ажил чагырга, эскиз көргүзөргө, ол тыва эвес угулза шээй деп баар таварылгалар турду. Хээ дээрже база бир-ле кижиниң көрүжү ышкыжыл, ону мен улам нарыыдадыр-биле немеп каар кижиге-дир мен, ынчаарымга ол тыва эвес апарды дээрлер. Мен моолчутпайн, алтай-житпайн, бодум көрүжүм-биле нарыыдадып турар болганымда, ол ажил тыва сүүзүнүн салбаан деп санаар мен.

— Чонор-даштан кылган ажилыңда мөңгүн кезектер кирип турар, ол база «холуң үжүүн айтып» турарың ол бе?

— Ийе. Уран чүүл чаңгыс черге турбас, ол сайзырап турар. Мен тыва национал сүүзүнүн чидир-бейн, аңгы кезектер немээринге ынак мен.

— Тываның Чурукчулар эвилелиниң 50 чылдааның хөмүр демдектерин, чараш кыстар мөөрейиниң тиелекчизиниң оваадайын сөңгө чагып турары база сээң арга-дуржулганы, ажилыңга чогаадыкчы хамаарылганы бадыткап турар-дыр. Ювелирлер дээрже чурттун эң бай кижилери болур болгай. Хөгжүлдөңер эки-ле чоруп тур боор аа?

— Чонумга дуза болзун дээш, ачы-дуза чедирип, төрзөн суур Барлыктын байырлалыга медальдарны база кылдым. Дем металлдың үнезин салдырып Красноярск ажарын чугааладым, ол бо адырның чидиг айтырылганы бичии-ле кезээ-дир. Бир ажилды шынарлыг кылыр дизе, бир ай негеттинер. Ол үениң дургузунда чагыглар туруп алыр. Металл садып алыры берге дээрзин база чугааладым. Байыыр туржук, бо хөмүзүлөп олурар өрзөлимден үнөр деп тур мен. Удавам июнь 8-те болур делгелгени кады эртерер башкым скульптор болгаш ювелир Александр Манжурьев Якут Республиканың Культура яамызының төлээлери-биле келир. Оларны канчап уткуп, эки хүндүлөп каар чоор дээш, база девидеп тур мен. Национал музейниң ажилдакчылары деткимчени көргүзүп турлар, Культура яамызындан дуза көргүзүптер ирги бе деп идегээш, манап чададым. Бо яамы дуза катсын дээш, Шолбан Валерьевич ат салган турган чүве...

Чус катал дыңнаарының орнунга чаңгыс катал көргөни дээр дээр болгай бис. Ынчангаш анык чурукчу Айбес Өлчей болгаш ооң башкызы Александр Манжурьевтиң делгелгези ажиттынар хүнүндө, июнь 8-те, халас болур. Оон өске хүннерде өртөктиг болур дээрзин номчукчуларывыска дыңнаттывыс.

Айлаң ДАРЖАА.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Василий Пивоваровтун "Эки турачылар" деп номундан үзүндүлөрүндө чер аттарын номда бижээни езугаар киридивис.

"ТИЛЕЛГЕНИН ЭЗИР САМЫН ТЕВЕР БИС"

Муром хоорайга хей янзы сөөк шериглерниң хостуг үезинде тыва эскадронун дайынчыларының мурнундан Тыва Арат Республиканың үш дакпыр Арзылаң мөгези Бегзи-Хуурак Донгак тиелелгенин эзир самын дыкала онзагай көрүштүг, чараш кылдыр күүсеткен. "Дөге Баары" деп сүрлүг аялгага үдеткеш, хей-аады бедик тыва мөгенин эзир самын күүседип, эш-өөрүнүн сагыш-сеткилин доюлдурп, ак-көк Тывазынга чоргааралын улам-на хайныктырган. "Тиелелге хүнү келирге, шупту тиелелгенин эзир самын деңге күүседип самнаар бис" — деп, капитан Кечил-оол хей-аады бедик чугаалап турган.

Тыва эки турачы Комбуй Чэнекей оглунун сактыышкыны: «1944 чылдың ийи айның 11-ниң хүнү Сурмичи тулчуушкунунга аар балыглаткаш, Киевтин шериг госпиталында миннип кээримге, хей балыглаткан аарыг улус аразындан: "Тыва кижиле бар бе?" — деп, бир өткүт үн дыңнааш, "Ийе, бар-бар" — деп алгырыпканымны бодум-даа билбейн барган мен. Бир көрүп кээримге, дыка-ла улуг мага-ботуг тыва кижиле баарымда тур. Бажын агартыр шарып каан, дораан-на танып кагдым: ол болза Улуг-Хемден Донгак Бегзи-Хуурак Тыва Арат Республиканың үш дакпыр Арзылаң мөгези-ле болгай Тыва эскадронга улуг хүндүткел-биле мөгези Бегзи деп адаар бис. "Канчап бардың, мөгез?" — деп айтырбышаан, сеткилимде өөрүшкү долган чоргааралым хайныгып келген. Тывалардан артында-ла ат-сурагылы Арзылаң мөгези хайгаарап карактап турда, эмчиге үр-даа болбайн, сегип сергеп үнө берген мен. Донгак Чарык-Баштыгының кемдээшкени ханы болганындан улаштыр эмнедип артып калган».

Тыва эки турачы десант бөлүктүн сержантызы Донгак Бегзи-Хуурактын сактыышкыны: «Похорельцы деп суурга немец СС-тин аар пулемеду тыва эки турачыларга баш көдүрер арга чок кылдыр боолап туруп берген. Капитан Кечил-оол, сержант Бегзи-Хууракты: "Фашисттер боскун боой тудувут" — дээн дужаалы-биле оду хып турган пулеметче улаштыр ийи улай гранат октааным соонда, дайынның октары херекти изиңнедир өдө халаанын билдир мен. Улаштыр чанымга улуг снарядтар база дүшкөн, хей бузундулар баш, хол, бут, мага-ботта бүдүн чүвө чок кылдыр кирген. Ровно, Киев, Смоленск, Сочиниң шериг госпитальдарында үр үеде эмнедип сегип, эмчилер: "Тыва чуртунче чанар сен" — деп турда-ла, эзрейип тургаш, улаштыр фронтту 4-кү танк Армиязының десант салбыр командири эрге-дужаалдыг чорупкан мен. Венгрияның найысылалы Будапешт хоорайны 1945 чылда хостагып тургаш, база балыглаттым. Венгрияны хостаганым дээш, Алдар орденниң 1-ги чергези-биле, Похорельцы суурну хостаганым дээш, Ада-чурттуң Улуг дайынының 1-ги чергенин ордени-биле өлгөн соонда шаңнаткан деп чевег-хөөрде бодумнун ат-сывым көргөш, бүзүревейин турдум. Эмчи кыстарының, сестра, санитаркаларның ханын дамырымче дамчыдып тургаш, амы-тыным ап, сегидип каанынга дириг чораан назынымда өөрүп четтиргеним илередип чоруур мен. Дайын үезинде 5 катап аар балыглаткаш, 2-ги бөлүктүн инвалиди Тываже чанып келдим».

«ШЫННЫ» ДЫҢНАП НОМЧУП...

ТР-ниң караа көрбестер болгаш көөрү кошкак улуска тускайлаттыг ном саңы ажиттынар бетинде Брайль үжүктөрлүг номнарны Галина Дмитриева, Кызылдың караа көрбестер ниитилелин эвредилге бүдүрүлгезинин даргазының дузалакчызы, бичии өрээлге номчукчуларга берип эгелээн. Ооң дооскан мергежили — библиотекарь. Хоочун номчукчуларның сеткил-сагыжында Галина Дмитриева бир дугаар библиотекарь болуп арткан. Ол үеде библиотеканың фондузунга 500-600 хире номнар кирип турган. Ооң номчукчулары — эвредилге бүдүрүлгезинин 15 ажилдакчызы. 1980 чылдарда ном саңыга үнүг номнар немежи эгелээн. 1982 чылда Кечил-оол кудумчунун 5 дугаар бажыңыга караа көрбес болгаш көөрү кошкак инвалидтерге бажыңны ажилдап киирген. Ынчан библиотеккага өрээлдери аңгылаан. Номчукчуларның саны 100 ажа бергени-биле ажилдакчыларның санын көвүдөдир болгаш тускай библиотеканы ажыдар айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келген.

ТР-ниң караа көрбестер болгаш көөрү кошкак улуска тускайлаттыг ном саңы 1986 чылдың сентябрь 15-те ажиттыг. Ооң баштайгы базымнарын ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Светлана Шимит эгелээн. Ынчан аңаа чүгле чаңгыс стол турган. Библиотека дериг-херекселдери, сандайлар, номнар салыр стеллажтар безин чок үе. 1996 чылдан 2003 чылга чедир хоочун библиотекарь Нина Тамдын директорлаан. Ооң удуртулгазы-биле библиотека караа көрбестер болгаш көөрү кошкак улуска социал болгаш информастыг төп апарган. 2003 чылдан эгелеп ном саңының директору — Аида Дагба. Штата 5 ажилдакчы бар. Оларның 4-ү библиотекарь мергежилдиг. Амгы үеде номчукчуларның саны 700 ажа берген. Эң улуу 81 харлыг Хүргүл-оол Максимович Каң-оол, эң бичиизи 5 харлыг Вадим Оленин. Хоочун номчукчулар: Кызыл хоорайдан хоочун журналист, диктор Даңзы Назытевич Салчак, Улуг-Хем кожуунун Хайыракан сумузундан Николай Доникович Бараон, Өвүр кожуунун Чаа-Суур сумузундан Кара-кыс Долчун-Сюрюновна Монгуш, Туран хоорайдан Виктор Сергеевич Кочкин олар.

Ном саңының фондузу 17 муң четкен болгаш чылдыңна немежи, номнар салыр чер чедишпестеп эгелээн. Оон аңгыда номнар үндүрүп, номчуур дериг-херекселдер ажилдап, үн тырттырар студиязының аңгы өрээлдери база чок. Амгы үеде нарын айтырыгларының бирээзи — оран-сава.

Брайль үжүктөргө Россияның аңгы-аңгы регионнарында тускай школаларга болгаш реабилитация төптөрүндө өвредип турар. Тывада караа көрбес уругларга тускай школа чок

Тускайлаттыг ном саңының коллективи, мурнуку одуруда директору — Аида Дагба

болганы-биле өске хоорайларга өөренир апар. Чамдык ада-иелер уругларын боттарындан ырак өвредиксесек болур. Ол дээрге уругларының келир үеде мергежил чедип алырынга моондак-тыр. Брайль үжүктөрүни школага өөренип алыры оларга улуг ажык-дузалыг боор. Караа көрбес уругларның ортума дээди өвредилге черлеринге мергежилди (нугуушкун кылыкчызы, диспетчер, юрист...) чедип алырда, Брайль үжүктөр билбес боорга, элээди уругларны ынаар хүлээп албас.

Библиотеканың номчукчу бүрүзү тускай тифлофлеш-плеерлиг ("чугааланып турар номнар" дыңнаар). Олар камгалалдыг флешкартага номнарны библиотеккага кээп кири бижидип алгаш, аңаа дыңнаар.

Брайль шрифтизин караа көрбес улустарга 1824 чылда француз Луи Брайль чогааткан. Ооң ачызында олар номчутунар, бижиттинер аргалыг апарган. Бо үжүктөрүни өөренип алган улустарга аңаа немей чаа үш тыва үжүктү өөренип алыры база чик болур. Тывада улгады бергеш, карааның көөрү баксыраан кижилерниң саны хей болганы-биле Тываның караа көрбестер ниитилелин клубунда Чодураа Донгак биле Аңгыр Хертек оларны халас өвредип турар. Олар боттары (карааның талазы-биле) 1 дугаар бөлүктүн инвалидтери.

Татар Республиканың караа көрбестер болгаш көөрү кошкак улуска тускайлаттыг ном саңының директору Наиль Сафаргалеевтин деткимчези-биле 2014 чылда тыва Брайль шрифтерни ажилдап эгелээн. Караа көрбес уругларга "Брайль бижик үжүглели", "Тыва улустун тоолдары" деп номнарны үндүрген. Караа көрбес кижилер номнарны салааларының баштары болгаш сагыш-сеткили-биле өөренир. Олар бир ному миллион миллион чедир "достак үжүктөрү" сыйбап тургаш, номчуур (боттарының аразында Брайль үжүктөрүн "достак үжүктөр" деп

адаар). Бичии чогаалды "достак үжүктөргө" шилчидерге хей томнуг номнар апар. Амгы сан-чурагай технологиязының үезинде инвалид кижилерге информацияны хүлээп алыры-биле библиотеканың ажилдакчылары бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузуп, чаа аргаларны тып, ажилдап турар.

2015 чылда ТР-ниң Культура яамызының акшаландырышы-биле национал Брайль алфавидин чук арыннарга үндүрген. Ону хей чылдарда ажилдап болур. Ол-ла чылын Тываның караа көрбестер ниитилели биле ТР-ниң Культура яамызы "Салаалар баштарында — ном" деп социал төлевилелди дамчыштыр аар өртектиг компьютер дериг-херекселин болгаш Брайль үжүктөр-биле парлаар принтерни ном саңы алган. Библиотеканың ажилдакчылары Россия биле Тываның демнежилгезинин болгаш найысылал Кызылдың тургустунганының 100 чылдаанынга тураскааткан юбилейлиг болгаш өске-даа номнарны үндүрген.

"Дыл — чоннун өртег чок эртинези. Дыл чокта, чон чиде бээр" деп мерген чугаа бар болгай. Тыва дылдың чаражын болгаш ханы утказын төрзэн дылын таварыштыр билип алыры чедингир болгаш онзагай. Ынчангаш бистиң номчукчуларывыс тыва дылда литература болгаш солун, сеткүүлдү аажок номчуксаар. Бо чылдан эгелеп республикада эң хей номчукчулуг, хоочун "Шын" солунну номчукчуларывыска боттарывыс номчуп берип эгелээн бис. Олар чаа үндүрүлгелерни четтикпейн манаарлар. Дикторлар, культура ажилдакчылары ышкаш аяңныг номчуп шыдавас-даа болзувусса, оларга материалдарны солун, чедимчелиг кылдыр дамчыдарын кызыдардыр бис. Номчукчуларывыс тыва тоолдар, чогаалдарны Тываның Улустун артизи Надежда Наксылдың чараш, аяңныг үнүн, тыва дыл башкызы

Лидия Ооржактын уран номчазын аажок дыңнаксаар. Кызылдың инвалидтер ниитилелин дуза дилээривис ийи коляскалыг кижиле дукадар күзелин илереткен. Леткел чок улустарга ном, гаал номчуурун дың-ла бергезес. Бо бүгү уран номчуура апар. Караа көрбес улустар чедингир, билдингир кылдыр ону дамчыдары база нарын

Амгы бедик технологиялар сайзырааны-биле улустар шилчип номчуттунмас, интернеткизинден кыска медээлер көрүп алыр апарган. Ынчангаш аныяк-өскөн угаан-бодалы сагыш-сеткилин байыды номчуттунар болза эки. Найысылалда номнар садыглар база санныг. Ном культуразы сайзырадыры чугула. Бистиң номчукчуларывыстың аразында салым-чаянныг улустар хей. Оларның чамдык шүлүк база бижири. Ынчангаш оларның аразында тускай "Бистиң номчукчуларывыстың чогаалдары" деп номнар үндүрер планныг бис" — деп ТР-ниң караа көрбестер болгаш көөрү кошкак улуска тускайлаттыг ном саңының директору Аида Дагба чугаалады.

Ном саңыңче чедип шыдаас номчукчуларга библиотеканы билдиришкенин езугаа номнарны бажыңнарынче чедирип, ыраккы кожууннарда почта дамчыштыр чоруду берип турар. Оон аңгыда ындоорус дылда номнарны, солун, сеткүүлдерни сканерлээш номчуур тускай дериг-херексел бар. Карааның көөрү кошкак улустарга үжүктөр улгаттырылганын шилдер база көрдүнгөн.

Библиотеканың ажилдакчылары байырларды үезинде номчукчуларын эвилелдеп, темалыг кездештер, концерттер, мөөрейлерни эрттирер чанчыл болу берген.

Россияның библиотекалар хунун таварыштыр тускайлаттыг ном саңының демниг коллективинге чогаалдык чедишкенин, быжыг турасорукту күзеп каалыңар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

ТЫВА ДЫЛЫМ — ЧИДИГ ЧЕПСЭЭМ

Чалза-даа мээң хуумда чарылбазым,
мен деп чугаалааным
чаңгыс дыл бар!
дүне өпей ырын ырлап орташ,
мээ чаяал берген эртинези,
чепсээм, өөрүшкүм, муңгаралым,
ишжим, ынакшылым, изиг ханым,
чыда байырлажыр сөөлгү сөзүм,
билбес байлакшылым —
тыва дылым.
Игорь Иргит.
аларывыстың чаяал берген чараш
— тыва дылывыс. Ону өзүвүс, баа-
чүрээвис ханызындан камнаар,
лапар ужурлуг бис. Эң-не идегелдиг,
ыле харылзажыр, кижиниң сеткилин-
ир сургаар чепсээвис ол. Чаштын эң
айгы адаар сөзү «авай», «авайым»
ыган кавайы-биле так тудуш.
ейиниң кавайының чанында уйгу-
н утупкан дүн-хүн чок чайгап ора-
ава.
за чокта алдын хүн караңгы,
за чокта аштанчыг, соок,
за кижин өпей ыры
ы-төлүн доруктурган...
ык, чырык делегейге мени чаяан
ам ол мээң аас-кежиим, алдын хүнүм,
ей ырын ырлап чорааш, өстүрүп каан,
үм, баарым чылыдып каан, хөөкүй
рзэн дылывыс — хан-дамырывыс-биле
хүндүткелдиг улуг өгбелеривистиң
идегеп каан хайыралыг алдын эрти-
Тыва черивисти алгап-йөрзеп чоруур
н дылывыс-тыр.
ва дыл ававыс-тыр.
ва дыл чуртталгавыс.
ва дыл ынакшыл-дыр.
ва дыл ырывыс-тыр.
ва дыл хөгжүмүвүс-тур.
ва дыл изиг ханывыс, чаяалгавыс,
чок эртиневис-тир.

Ону амы-тынывыс-биле дөмей камнап,
кадагалаар ужурлуг бис.
Ыржым дүне ылым чашты
чайгап чорааш,
Ырын ырлап өпейлеп каан
хөөкүй-ле аваларны
Ынак дылым, тыва дылым алгап берген,
Ынак авам ырын черле утпайн чор мен.
Тыва дылывысты үнелээр, камнаар,
улам хөгжүдөр дугайында эртемденивис,
тыва дылдың улуг шинчээчизи, баштайгы
тыва профессор, дыл эртемнериниң доктору
Шулуу Чыргал-оолович Саттын сестери эң
үнелиг.
Тыва дылды езугаар эртем сайзыратка-
нында Ш.Ч. Саттын үлүг-хуузу кызыгаар чок
улуг. Ындыг турбуже, тыва дылдың шакта-
рын чамдык школаларда эвээжедир, ол шак-
тарны тускай башкы мергежилин дооспаан
башкыларга башкыладыр таварылгалар
бар. Шак ынчаар төрзэн дылын үнелевес
директорлар, өөредилге эргелекчилери
дээр-ле тыва дылдың сузун кудуладып
чоруур кижилер-дир.
Дыка хей аныктар орус, тыва дылды
холуп чугаалап турарлар. Ада-иелер база
ынаар эвээш кичээңгей салып турар.
Тыва дылывыс — бистиң келир үеvis.
Тыва Республиканың 1993 чылдың ок-
тябрьда хүлээп алдыгган Конституциязын
езугаар Тываның девискээринге тыва дыл
күрүне дылы кылдыр, а орус дыл ни-
ти федерацияның күрүне дылы кылдыр
ажыглаттынып турар. Ынчангаш чугаа-до-
маавысты, езу-чаңчылывысты, шажын-
чүдүлгевисти шын сагып көрээлиңер. Ол
бүгү чондан, башкылардан, ада-иелерден,
студентилерден болгаш өөреникчилерден
хамааржыр.
Чамдык башкылар безин орус, тыва
дылды холуп чугаалай бээр. Аныктар орус-
тап, тывалап холуй чугаалаар, чамдызы
мырыңай чүгле орус дылга чугаалаар, тыва

дылын шуут утупкан. «Мама», «папа»
дээр улустуң хейүн! Телевизорга чамдык
дарга-бошкаларның безин чугаа-домааның
чевени, хей артык, бок сестер ажыглаар,
«болза» деп ажыглавын барып болур сөстү
чугаа аразында хей ажыглап турарын бо-ла
эскерер-дир мен.
Чогаалчы С.Сарыг-оолдун шүлүүн көрээ-
лиңер:
Төрзэн дылын дүп чок дүвүнчө
Човагзынмайн бакылап чор,
Төөгүнүң эртинезин
Чонун сеңзэ ында шыгжаан.
Төрзэн дылын эки хандыр өөренир-ле
болза, чонунуң төөгүзүн эки билген турар.
Профессор башкы Ш.Ч. Саттын өлүм чок,
үнелиг сестерин бодап чоруңар!
«Төрзэн дылымга йөрзэл: Улуг-Хемниң
агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың
дээр дег арыг, бора-хектин эдери дег
өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары
дег элдепит төрзэн дылым! Сенде хову-
шөлдериң делгемнери, тайга-таңдыларның
бедиктери, кылаң хөлдериң оожум-толтуу,
оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы,
аң-меңиниң алгы-кышкызы сиңген.
Чырык өртемчейге карак чивеш ара-
зында чуртталгамда тыва дылдыг төрзэн
чонум аразында чор мен. Өргүн-көвөй
улустарның дылдарының, аялгаларының
аразынга меңге шагда хомустуң үнү бооп
чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг
төрзэн дылым!»
Улуг башкывыс төрзэн дылывысты
ол хире чараш сестер-биле алгап-йөрзеп
чорааны тыва кижин бүрүзүңге улуг күш бо-
луру чугаажок. Тыва дылывысты камгалап
кадагалаалыңар!
Үш эртиневис — чонунуң, чуртунуң база
дылыңны үнелеп чор!
Анзатмаа МОНГУШ,
РСФСР-ниң Улус өөредилгезиниң
тергиини.

Айтырыг - харыы

ЧОН 5 МЛН. РУБЛЬДИ ЧЫГАН

Тыва эки турачыларга
тураскаал тудуунга аажок
өөрүп турар мен. Бичии айты-
рым бар: танкистер болгаш
уждукчуларга тураскаал ту-
рар бе? Азы ол тураскаалдың
кыдыыңга самолет азы танк
дүрүзүн кирип болур бе?

О.С. Монгуш.

Авторнуң айтырыыңга харыылап
бээрин «Тыва эки турачыларның сал-
галдары» хей-ниити организацияның
даргазы А.М. Сундуйдан диледим.
— Тыва эки турачыларга турас-
каал тургузар дугайында айтырыгны
шагда-ла тургузуп келген бис. Ону
кылыр акша-төгерикти чон чыып ту-
рар. Тураскаалдың даштыкы овор-хе-
вири кандыг болурул деп айтырыгны
шиитпирлеп турувуста, ат-сураглыг
уждукчулус Хоппуяның салгалы база
хуралга киржип турган. Болдунар-
ла аргазын көрүп турарын ол херек
кырында көргөн болгаш оон чылдар
эртерге, кылып болур аргаларны база
чугаалажып турганын ол херечилээр.
Тыва эки турачыларга тураскаал
тургузар талазы-биле фондунуң
кежигүнү Юрий Владимирович Мон-
гуштан бо айтырыгны салырымга:
— Чон 5 млн. акшаны чыгган. Бо
талазы-биле тодаргай харыыны
удавас силерге (солунга-ред.) бээр
бис — диди.
Ынчангаш тураскаал кандыг хе-
вирлиг болурул дээр айтырыг ам
орайтаан. Ам тураскаал кылыр ажил-
дарны доозары-биле акша чыыр
чадазында ажил чоруп турар. Бо
тураскаалды тургузар талазы-биле
фондунуң ажилдакчыларындан то-
даргай медээни удавас парлаар бис.

ЧЕРИМ-ЧУРТУМ КИЖИЛЕРИ

а кожуун, Чөөн-Хемчик
н Тываның төөгүзүнде
ычык черни ээлеп турар.
күш-ажылчы, чоргаар,
шевер салым-чаяанныг
ери делегейде билдин-
ыва күрүнениң тургусту-
га мээң биче чуртум кол
олган.
ндыг-даа кижиниң ук-
ү чер-чуртундан эгелээр.
нам Петр Данзынович Пир-
зэн-Хемчиктин Хайыракан
ындан, авам Анастасия
Хунаевна Чадаананың Бо-
раа ооржактарындан үнген.
ам 14 харлыг тургаш, чиң
ен улус-биле Кызыл тава-
л үеде Тес-Хем кожуунга
ржып турган Кызыл-Арыг
еш фабриказынга бөдүүн
ындан кышкы шериг тон
мастерге чедир ажил-
Тываның Аъттыг Шеринге
айынчыдан биче коман-
р школазының команди-
чедир депшээр. 1943-1944
арда ССРЭ-ниң Муром
ның шериг харылзаа учи-
ин доозуп, Тыва Совет
линге каттышкан соонда,
Хемчик кожуунга партия-со-
ылдарыңа, Хайыракан су-
а СЭКП-ниң XXII съездизи
унга куш, хаван фермала-
ргелекчилеп, бригадирлеп
ааш, пенсияже үнген.
ам Анастасия Болду-Хуна-
зылдың каттышкан, амгы
ар, школазын дооскаш,
театрның баштайгы балет
ының артизи чораан.
ыдыралының аайы-биле
ачам төрзэн кожуунуңга
келгеш, чуртталгазының
хүннеринге чедир хей
өлдү өстүрүп, чонунга
хелдиг бараан болуп кел-

женер-механик, даараныкчы,
культура ажилдакчызы, садыг
ажылдакчызы, юристер болдувус.
Мээң күш-ажылчы намда-
рым тудуг адырындан эгелзэн.
Ачамның акызы Алексей Ка-
ра-оолович Сат (Солаан-оол)
Тес-Хем, Бай-Тайга кожууннар-
партия райкомнарының 1 ду-
гаар секретарыңа ажилдап
чорааш, сөөлүнде пенсияже
үнүп, Чадаананың 336 орук-
тудуг эргелелинге орук-тудуг
мастери тургаш, мени тудуг
ажылынга өөредип, орук-тудуг
мастеринге чедирди. Ооң улуг
уруу Сенденмаа Сат Чадаана-
ның 1, Кызылдың 2 дугаар шко-
лаларыңа ажилдаш, хүндүлүг
дыштанылгаже үндү. Сенденмаа
Алексеевның оглу Влади-
мир Сат курлавырда полков-
ник, республиканың ОШАЧКИ
(ГИБДД) даргазыңа ажилдап
турду.
Орук-тудуг эргелелинге дар-
галарым Василий Яковлевич
Удараа, Оюн Анаевич Ойдулаа,
Андрей Максимович Михайлов
оларның янзы-бүрү чылдарда
удуртулгазы-биле күш-ажылчы
дадыгышкыны ап, кижилер-
биле ажилдаарының эге билг-
лерин алган мен.
Ачам Чөөн-Хемчик кожуунга
күүсекчи комитетке килдис эр-
гелекчилеп турда, Чадаана хо-
райга Ленин кудумчузунга, амгы
Культура бажыны, ийи каът нити
чемненир чер, садыг баарыңга
чуртталга бажыңнары турган.
Оларның бирээзинге бистин өг-
бүлевис, кожавыс, хоорай дар-
газы Сергей Хогекович Красный
газы Сергей Хогекович Красный
чурттап турду. Уруу Надежда
Красная (Россияның алдарлыг
артизи), огул Дмитрий Красный
Чадаананың 2 дугаар школазыңа
өөренип чордулар.

Кожуун удуртукчулары Кон-
стантин Дилгижек, Анатолий
Аржаалай, Сергей Красный
хоорайның Ленин, Тиелелге ку-
думчуларыңа ыяштар тарырын
организаастааннар. Сөөлүнде ол
кудумчулар база төп садчыгаш
кончуг чараш сад апарган.
Ол чылдарда Дөжүлдөй Бур-
зунаевич Ондар, Күжүгет Серээ-
евич Шойгу, Борис Бааданович
Чюдюк, Шулуу Давааевич Куулар,
Николай Сюрюнович Бойду,
Чылбаа Хөлөөвич Ооржак, Иван
Максимович Сувандии, Токпак-
оол Шодуп-оолович Сарыглар бо
кожуунуң социал-экономиктиг
хөгжүлдезинге улуг салыш-
кыны кирип, хоорайның, рес-
публиканың дээди органнарыңа
депшип ажилдап турду.
Олар мээң салым-чолум-
га улуг деткимчени бергеннер.
Партия ажилдакчызы, удуртук-
чу кижин чон аразыңа канчаар
алдынарын, мөзү-шынарындан,
идик-хевинден, чугаа-соодундан
эгелзеш, Шулуу Давааевич Куу-
лар сүме берип чораанын утпас
мен. Николай Сюрюнович Бойду,
Иван Максимович Сувандии мээң
ажыл-амыдыралымга, иштики
эртем чедип алырымга, иштики
херектер органнарыңа ажилдап
чорумда, арга-сүмени берип,
чедер-четпезин айтып, улуг ду-
заны чедирип чорааныңа өөрүп
четтирип, хүндүткел илередип
чоруур мен.
Амыдыралымда бир онзагай
чүүл тыва эки турачы, ачамның
эжи Тимофей Кузеевич Пичен-
оол-биле совхоз директорлары
Александр Дюпчаевич Шаалы,
Настык-Доржу Сумуевич Донгак,
Комбукай Балчыыр-оолович
Комбукай, Дамдын Базыевич
Кара-Сал олар-биле бир үеде
кады ажилдаар аас-кежиктиг

болган мен.
Бо даргаларның удуртуп тур-
ганы «СЭКП-ниң XXII съездизи»,
«Искра», «Чыраа-Бажы» совхоз-
тары эрткен чүс чылдың 70-80
чылдарында чүгле Тывага эвес,
СССРЭ-ге алдаржып турду.
«Дөргүн», «Шык-Бажы»,
«Арыг-Бажы» сүт-бараан ферма-
лары, малчыннары, саанчыла-
ры, механизаторлары мурнуку
одуртудан дүшпейн турдулар.
Оларның аразында Социалистиг
күш-ажылдың Маадыры Чола
Монгуш, Хувискаал Хомушкун, эки
турачы Вера Байлак, алдарлыг
саанчы Алдын-кыс Монгуш, мал
бригадир Дамбаа Монгуш, ме-
ханизатор Шооча Сат, Ленинчи
комсомол шаңналының эдилек-
чизи малчын Раиса Ооржак дээш,
кымнары чок дээр!
Ол үеде Чөөн-Хемчик уран
чүүл мөөрейлеринге база ал-
даржып турган: Мокур-оол Мон-
гуш, Эрес-оол Куулар, Борис
Сайын, Мерген-Херел Монгуш,
Борбаанды Маадыр-оол, Бады,
Татьяна Саттар, Анатолий, Зоя
Балчыырактар, Николай Таранов,
Сай-оол Ондар, Анатолий Сат
оларның уран салым-чаяаны
аныяк-өскенге үлегер-чижек.
Иштики херектер органна-
рыңа ажил-ижим амыдыралым
аайы-биле Чөөн-Хемчик кожуунга
эгелзэн.
Хей-ниити корум-чурумун
быжыглап, кем-херек үүлге-
дишкиннеринге удур деми-
сежиң чораан черим-чуртум
кижилери: Ленин, Кызыл Сылдыс
орденнерниң эдилекчизи Борис
Бюрбю, өрт шугумуңга ажилдап
чораан Борис Оюн, милиция
начальниктери, сөөлүнде ИХЯ-
ның удуртукчу ажилдакчылары
полковниктер Куулар Даржаа,
Өтек-оол Донгак, Дадар-оол Куу-

лар, Артур Арантол, милицияның
генерал-майору Сергей Са-
йын-Белекович Монгуш, Тыва
Республиканың алдарлыг юризи
Татьяна Норбу, Александр Опар-
оол, Борис Ондар, Сүге-Маадыр
Куулар, Дамба Кара-Сал, Сергей
Тулуш, Болат Куулар, РФ-тиң
ИХЯ-ның хүндүлүг ажилдакчызы
Виктор Куулар олар-биле кады
ажылдап, хүндүлүг дыштаныл-
гаже үндүм.
Күш-ажылчы амыдыралымда
бир онзагай кижин мээң даайым
Энчек-Кулак Болду-Хуна огулу
Ооржак. Ол Чөөн-Хемчик кожуун-
га бир дугаар почта, райпо дарга-
лап, Чадаана азы Бажың-Алаак
сумузунга «Арыг-Бажы» колхоз-
ту тургускан удуртукчуларның
бирээзи. Ол Бажың-Алаак ор-
тумак школазыңа ажил-агы
эргелекчизи, «Искра» колхоз,
совхозунга бригадирлеп, сөөлү
хүннеринге чедир ногаа өстүрер
бригада удуртуп келди. Ол он
ажы-төлдүң адазы. Оларның
аразында башкылар, агроном,
эмчи, шахтер, бухгалтер бар.
Даайым мээң сүмелекчим, амы-
дыралым башкызы. Ооң огул —
Тыва Республиканың алдарлыг
башкызы Николай Энчек-Кулак-
ович Ооржак, улуг уруунуң огул
— Тываның Улустуң хөөмейжи,
Россияның, Тываның алдарлыг
артизи Кайгал-оол Ховалыг.
Чөөн-Хемчик кожуундан кай-
гамчык чараш салым-чаяанныг
кижилер республиканың кайы-
даа булуңунда черин-чуртун
күш-ажылы-биле алдаржыдып
чорууруңга чоргаарланып, ат-
алдарлыг черим-чуртум чонунга
мөгөйдим.
В.П. ПИРЛЕЙ,
РФ-тиң ИХЯ-ның хүндүлүг, ТР-
ниң алдарлыг ажилдакчызы,
курлавырда полковник.

ТАР-НЫҢ 95 ЧЫЛЫНГА

ТУСКАЙ КҮРҮНЕНИҢ СҮЛДЕ ДЕМДЕКТЕРИ

1921 чылда бүгү Тываның Тургузукчу хуралына Таңды-Тыва бот-догуннаан күрүнениң (каш чыл болгаш ону Тыва Арат Республика кылдыр эде адаан ред.) тургустунганын чарлаан. Ооң соонда чаа күрүнениң чазаның мурнунга хөй шиитпирлээр айтырыгларның аразына эң кол айтырыгларның бирээзи — күрүне сүлде демдектериниң: сүлде демдек, тук болгаш ыдык ыры дугайында айтырыг тургустунган.

ТАР-ның күрүне сүлдези болгаш күрүне тугу чүгле 1925 чылда тыптып чогааттылган. Ол үениң болушкуннарының киржикчилериниң сактышкынындан алырга, бир дугаар тук болгаш таңманы чазактың дилээ-биле Тушпек-Хуурак деп лама кижиге 1922 чылда кылган деп турар. 1920 чылдарның эгезинде-ле документ саавырлар таңмалыг турган. Таңманың ортузунда «Хорло» дээр сарыг шажын Дхарма демдээ «Өөредиг дээрбээн» чураран. Ол күрүне албанның черлериниң документиленде болгаш чазактың баштайгы үндүргени почта маркасында бар.

Ол-ла демдек «Кызыл тараачын» (Красный пахарь) солуннуң бажында тыва арат биле орус тараачынның бот-боттарында хол сунуп алган чуруунда база кирип турар. Орус тараачынның артында Орус боду башкартылган ажил колониязының тугу ту-

рар болза, тыва араттың артында ТАР-ның чазаның тугун чураан. Ону алгаш өөренип көөргө, ТАР-ның чазаа биле ТАРН-ның Төп Комитединиң туктары болгаш таңмалары аңгы-аңгы болуп турар.

«Кызыл тараачында» чураан тукта «Өөредиг дээрбээн» өзүнде кас демдек бар. Бир эвес ону Тываның Национал музейинде ТАР-ның баштайгы үелеринден артып калган чаңгыс-ла тук-биле деңеп көөргө, ол туктуң ортузунда база-ла «Өөредиг дээрбээн» бар, ынчалза-даа ооң өзүнде беш адыр сылдыс бар. Ооң кадында бо сүлде демдекте буга, кадыр, илиир (андазын), тараа сыптары болгаш хүн бар. Ол Тыва мал болгаш чер ажил-агыйлыг, а үнүп орат хүн күчү-күжү өзүп олурар чурт дээрзин демдегеп турар. Кадыр биле илиир ажилчын тараачын аңгының демдээ болза буга, тараа сыптары болгаш илиир аграр экономиканың демдээ.

Ынчап кээрге партияның сүлде демдээ чазактыындан ылгалып турар-дыр. Үстүнде айтылган туктар болгаш таңмалар аңгы-аңгы албан черлериниң сүлде демдектери болуп турган болза, а ТАР-ның чазаның сүлде демдектери күрүне чергелиг сүлде демдектер болуп турган. ТАР-ның чазаның таңмалары күрүне үндезинниң документиленде (ТАР-ның Үндезин хоойлузу, чурттар аразының

керээлери, паспорттарда), а ТАР-ның чазаның туктарын өске чурттарның хамаатылары ТАР-ның туктары кылдыр көрүп турганын «Кызыл тараачын» солунда бо чуруктан билип ап болур.

Архив документиленден ТАРН ТК-ның туктары болгаш таңмалары 1923 чылда өскерилгени билдинген. А албан езузу-биле бадылаттынар күрүне сүлде демдектери: ТАР-ның күрүне тугу болгаш күрүне сүлде демдээ 1925 чылда хүлээп алдынган. 1926 чылда болган IV Улуг Хуралга ТАР-ның Үндезин хоойлузунга оларның кандыг болурун чуруп бижиир кылдыр хүлээп алдынган. Бо бадыткал мындыг айтырыгны тургузар: чүге ТАР-ның чазаа күрүне сүлде демдектерин албан-езузу-биле бадылап албайн, ТАРН ТК-ның тугу болгаш сүлде демдээ аныгылап турганын? Чазактың тугу, таңмазы ТАР-ның албан езуугаар документиленде болгаш хемчеглеринде күрүне сүлделери кылдыр ажыглаттынып турган.

Бо айтырыгга харыы болза, ТАР-ның 1920 чылдарның ортузунга чедир делегей байдалындан хамааржып турганы. ТАР-ны аңгы күрүне кылдыр ССРЭ чүгле 1925 чылда хүлээп алган болза, Моол чүгле 1926 чылда хүлээп алган болуп турар. Ооң кадында Моолга каттыжар дугайында саналдарны үндүрүп турган кижилер

чон аразында улуг салдарлыг болга турганын база өөренип көөр апар. үеге чедир ТАР-ның политиктиг уду газы боттарының тодаргай эвес байд билип, күрүне сүлде демдектерин х алырынча далашпайн, 1924 чылда I га каттыжар күзелдиглерниң үймэ баскаш, кожа ийи чурттуң ону аңгы к кылдыр хүлээп алырын чедип алган.

Үстүнде бадыткалдардан ал ТАР-ның күрүне сүлде демдек тургузанының төөгүзү ТАР-ның төөгү кол чадалары-биле дорт холбашка чугаалап болур. ТАР-ның күрүне сүлде демдектери чурттуң болгаш ооң догуннаан күрүне болуп турарының сүлде демдектери болганда, национал куль үзел-бодал болгаш суртаал талазы-угланышкыны болгаш үнелелдер аайы-биле Чазактың болгаш парти политиказының, ТАР-ның даштыкы бгының өскерлишкени-биле кады өскерлип турган. Күрүне болгаш х хүлээп алдынып турган сүлде демдэ талазы-биле арга-дуржулгазы чок бо Таңды-Тыва Европаның болгаш Ази хөй-хөй чурттарын эдерип, христиан тарда крест, мусульман чурттарда сы болгаш чартык ай чуруп турарын көр сүлде демдээне шажын-биле холба кас демдекти, «Өөредиг дээрбээн» ки турганында кижиге кайгаар чүве чок.

Борис МОИ

ТГТШИ-ниң төөгү секторунуң эр ажилдакчызы.

ХӨӨМЕЙЖИНИҢ ЧЫРЫК АДЫНГА...

Бай-Тайганың Шуй сумузундан репортаж

«Шынның сылдызы» мөөрейге

Частың кайгамчык хүнү. Бай-Тайга кожуунуң Шуй сумузу. Делегей чергелиг хөөмей мөөрейи. Ону Бай-Тайга кожуунуң алдарлыг артизи, Шуйнуң төлөптиг оглу, хөөмейжи Геннадий Тимофеевич Чамзырынның чырык адынга тураскааткан.

Геннадий 1965 чылда Шуйга ажилчын өг-бүлөгө төрүттүнген. 1971 чылда Шуй ортумах школазынче өөренип кирген. Ынчан-на уран чүүл фестивалдарына киржип эгелзэн турган. Оон аңгыда чуруттунар, чазаныр, машина-техниканы мунуп, сайгарып билер база дааранырынга ынак чораан. Ачазы чоллаачы, авазы бухгалтер, кады төрзэннериниң, төрелдериниң ынак акызы. Школа соонда Кызылдың №4 профтехучилищезинге машина, трактор мергежилинге өөренип тургаш, бир дугаар «Чеди-Хаан» деп бөлүктү тургускан. Делегей чергелиг чурулга мөөрейинге Гран-приниң эдилекчизи, ооң төрзэн черин көргүскен «Чараш-Даштын чажыды» деп чураан чуруу чонну кайгаткан. Тургузуп алган бөлүүнүң идик-хевин боду чогаадып, даарап ап турган. Республика чергелиг конкурстарга ооң бөлүү шаңналдыг черлерни хөй удаа ап келген. 1988 чылда «Меңги» деп бөлүктү база тургускан. 1986-1988 чылдарда шериг хүлээлгезин эрттирген. Өскөн чурумалдыг Шуюнга келгеш, алгы-кешти эттеп, бичии оолдарны даарадып өөредип турган. Кылбас-тутпазы чок аныяк эр, херзэ-жен тыва хептерни даарап турда, магалыг. Карак чивеш аразында быжа кааптар, бойдустан салым-чаянныг. Бир-ле ажилды кылып оргаш, албан хөөмейлеп, каргыраалап олурар. Хөөмейжилерниң башкызы, дыка хөй даштыкы чурттарны кезип, талантызын магадаткан. Училищеге башкылап чораан чылдарында элзэн хөй оолдарны сыгыт-хөөмейге өөртөкөн.

Каш ай бурунгаар Анзор Морттай-оол башкарыкчылаар силер, белеткенип ап турунар деп сагындырып-ла турган чүве. Даң бажында-ла телефон-биле харылзашкаш, ТР-ниң культуразының

алдарлыг ажилдакчызы Андрей Хертекович Өпей, мен Анзорнуң машиназы-биле Шуй сумузуңче халдып келгенивис бо. Көдээ Культура бажында аалчыларывыстың чамдыызы дүүн-не чедип келген, сценада белеткенген турлар.

Эртенгиниң 9 шак. Шуулганның киржикчилери демдегледип чоруп турлар. Клуб хериминиң иштинде ийи өгнү тип каан, ында Тээлиниң культура бажының ажилдакчылары одагланган, ааш-чемин кылган, кижиге бүрүзү душ-дужунда хүлээлгезин күүсеткен чай чок. Фойеде Бай-Тайга кожуунуң алдарлыг артизи, ус-шевер Геннадий Чамзырынның кедип чораан тыва национал идик-хеви, эдилеп чораан хөгжүм херекселдери, чазап, даарап чораан ажилдары, делегей чергелиг шаңнал бижиктери делгеттинген. Оон аңгыда Тээлиниң Х.К.Тойбухаа аттыг чурулга школазының башкыларының чазап сиилбээн ажилдарының делгелгези база бар. Ылаңгыя чонар-даштан чазан демир-үжүктөр онзагай кестур.

Аалчыларывысты субурган чанындан уткуп алдывыс. Кады башкарыкчылаар эжим база чедип келди, ол болза Шон Куирк-тир. Лазо Довуевич Монгуш клубтуң зал иштин артыжап, айдызап, арыглап берди. Хенертен кончуг чүгүрүк аъттың даажы дыңналып келди. Зал ишти караңгылаш дээрге, сценаның ортузунда Геннадий Чамзырынның чуруу сылдыс дег чырып кестүп келди. Көдээде анай, хураган дешкилзэн, арыг агаарлыг черде игил, хомустуң үнү чаңгыланган, хөөмейлээр оол чүгүрүк ады-биле халдып ор. Шуйнуң чараш даштары, даглары аржааннары карак дораан чуруттунду. Уяранчыг аялга чоорту оожургай бээрге, кезек чаашкын куткан соонда, хүн үнүп, тайга-таңдының чечектери частып келген, чоорту зал ишти

херелденген, ол чечектерниң ортузундан Шон-биле сценаже үндүвүс.

Бай-Тайга кожуунуң алдарлыг артизи Геннадий Чамзырынның чырык адынга тураскааткан делегей чергелиг хөөмей мөөрейин кожуун чагыргазының даргазы Каң Каң-оолович Салчак ажыткан. Геннадий Чамзырынның өөнүң ишти Надежда Михайловна, авазы Чечек Сарыгларовна чараш йөрээлдерни салды.

Делегей чергелиг мөөрейниң бирги чадазында чаңгыстың күүселделери эгелзэн. Даштыкы чурттардан — АКШ биле Япониядан төлээлер бар, өскелери бистиң бүгү кожууннарывыстың хоочун, аныяк хөөмейжилери. Ылаңгыя Америкадан келген аалчывыс Энрике Угалдени көрүкчүлөр дыка сонуграды. Көрүлдениң ийиги чадазында хөөмейжилер боттарына таарыштыр күүселделерин бараалгатты. Кежээ бөлүктөр болгаш ансамбльдер көрүлдизин магадап көрдүвүс. Хүндөдир болуп эрткен симпозиум барык дүне 12 шак ажып турда доозулду.

Апрель 29. Геннадий Чамзырынның чырык адынга тураскааткан аът чарыжының соонда шупту катап клубка келдивис. Ол-ла түннел концертке чон-даа клуб сыңмас. Озалдап чедип келген аалчыларывысты (Япониядан ийи, Америкадан бир) база программаже кирип хүндүлөдизис.

Култураның хоочуну (Бай-Тал суурдан) Вячеслав Дамыраңның «хылдыгбай» деп херекселин чон магадаан, ынчангаш тускай шаңналды аңаа тывыскан. Улуг назылыг хөөмейжи Анатолий Донгак (Шуй), өгбевис Валерий Монгуш (Өвүр), аныяк хөөмейжи Белек Делег (Таңды), Герман Куулар (Өвүр), Отчутай Отсур, «Хөөмейниң онзагайы» деп тускай шаңналга Айлаң Дамыраң, тергийн эзеңги дээш Алдын-Белек Норбу (Улуг-Хем), тергийн

борбаңнадыры дээш Алим Кунчун (Кунгуртуг), кайгамчык каргыраа дээш Байлак Монгуш (Сүт-Хөл), чараш сыгыт дээш Хеймер-оол Ховалыга шаңналдарны тывысты. «Гентостуң тергийн хөөмейи» деп тускай шаңналды Дмитрий Делгер-оол төлөптиг болду.

Дипломантылары: 1-ги чергениң Айдың Быртан-оол, 2-гизинде Каң-Хүлер Саая, 3-күзүнде Далай Дамдын. Мөөрейниң лауреаттары: 1-ги чергениң Мерген Куулар, 2-гизи Сат Айбек, 3-күзүнде Вячеслав Манчин. Хоочун хөөмейжилерден Евгений Оюн (Чеди-Хөл), Валерий Монгуш, Герман Куулар (Өвүр), Хеймер-оол Ховалыг.

Ансамбльдер аразындан шылгарааннар: Сай-Хонаш (Барыын-Хемчик), Сүлде (Каа-Хем), ВИА Каа-Хем, Алага (Улуг-Хем), Японнар бөлүү. Дээди шаңнал — Гран-прини Айгор Көшкендей (Улуг-Хем), аныяк аът, акша, хүндүлел бижикти кожуун чагырга даргазы тывыскан. Номинациялар аайы-биле «Хемчик» бөлүү (Барыын-Хемчик), Этно авангард Энрике Угалде (АКШ), Этно-поп Өпей Сайын-Херел (Бай-Тайга). Амгы үениң хевиринге (интерпретацияга) 1-ги чаданың лауреаттары бөлүк «Роберт база ооң эштери» (8 муң рубль, хой), 2-гизинде — «Эзеңги» (7 муң рубль, хой), 3-күзүнде — «Сайзырал» (Чеди-Хөл, 6 муң рубль, хой).

Геннадий Чамзырынның кады төрзэн дунмазы Григорий Чамзырын, чаавазы Надежда Михайловна база шаңналдарны тывыскан. АКШ-тан келген хөөмейжи Энрике Угалдеге, Дмитрий Делгер-оолга, Айдың Седиге Гентостуң дискизин белекке берген база эң улуг акы, чаавазына өртөктиг белекти берген. Кожуун чагырга даргазы даштыкыдан келген аалчыларга чонар-даштан кылган суй белектерни сөңнээн. Шон

Куиркке хевисти белекке бер ТР-ниң культуразының алдыг ажилдакчылары, Влад Шембүлович Салчак боду холдан кылган камгалал наар-даштан сиилбээн) бертерин хөй кижиге берди. Х хөөмейжилерге тос-карак дег база канчаар эдилээрин Владимир Шембүлович тайылбырлаа, амырап хүлээп алды Улаштыр Д.Хүреш-оол ап уран чүүл школазының башы Анзор Морттай-оол Генна Чамзырынның төрелдеринге лектерни тывысты. Шаңналдаа, өөрүп четтиришкенин үзүлбестээш турупкан, улаш сөстү хөөмейжилер бөлүү бердивис. Удуртукчузу Игорь Ккендей база келген эш-өөрү селден аажок өөрүп, арыг алыг черге хөөмей симпозиум эрттирип турар бай-тайгажылы өөрүп четтиргенин илерет Шаңналдар соонда солун конти шупту магадап көргөн.

Түннел сөс:

Бай-Тайгага делегей черге хөөмей симпозиуму ийи дуг чыл эрттип турары бо. То чылдар үезинде бир дугаар эрт турган. Кожуунуң чурттакчылык шуулганы эрттирер дээш, Шуй сумузуңга марафон эрттир Бир-ле ажилды чедимчилиг лып алыр дээш, бай-тайгажы марафон концерттерни демне кылырынга ынак, чоокта чаа ыдыктыг арт кырынга адрес-лыр дээш, шупту чон демнии-би көдүрүлген. Хөөмей шуулганы дузалашкан чонувуска, алб черлеринге, чоок кижилерин чаңгысклассчыларынга, шуйларга, кожуунуң удуртукчуларына өөрүп четтиргенивис илередип ор мен. Мөөрей ачызындан бичии суур-даа чгайжыттылган, көдээ клубуус-Д сегиттинген деп болур. Республикада хүндүлээчел чорук чылы, кожуунда туризм чыларлаттылган болгаш аалчыларывысты хүндүлөп, чер-чуртувуст ховар эртинелерин база көргүз таныйжып-билчип алганывис) тундурбас.

Шеңне КУУЖАА

Тээли суур.

• Уран чүүлдүн кижилери

35 ЧЫЛДЫ – КУЛЬТУРАГА

культураның хоочуну, хөй чонга ыры-шоору-биле болуп чоруур бистиң чер-чурттууусу **Алдын-Сагды**, чалыы чарашындан эгелеп, Барыын-кожуунуң Олег Намдатыга Культура ордузунда ажилдап, көрүкчүлөрүни өртүп, аян-ырын ышаан, улусчу театрда чор бооп ажилдап чоруур. Чуг биче сеткилдиг, чон-пантылыг, хүндүткелдиг чер-чурттууустан каш ыгларны салдым.

Алдын-оол Күжүгетович, мергежиңерге баш-базымыңар чүден эгелер?

Ичимден тура-ла ырлаа-чайгаар сундулуг чораан. Оң уржуундан школага клззынга «Диңчигеш» ыны ырлааш, альбом-биле таным утпас мен.

режиссерлап-даа ажилдадым. Чонга бараан болуру — амыр эвес ажил, ынчалза-даа ыраажы, артист, культура ажилдакчызы болганымга хомудавас мен. Ол мээң салым-чолум, чуртталгам, амыдыралым.

— Силерниң өг-бүлөңерге, ада-ызыгууруңарда чечен-мерген, ырлаарыңа сундулуг улус чораан бе?

— Төгү намдарымны төрөл чонга чугаалаар чүве болза, ада-ием ук-ызыгууру Алаштың Аныяк-Хем деп кончуг чараш чурумалдыг черинге чурттап чорааннар. Ачамның адазы кырган-ачам кончуг улуг хам, кыштың соогунда аякка сүт иштинге дириг эремикти дүжүр хамнаптарын, өске-даа элдептиг чүүлдерни хооптарын көргөн мен. Кырган-авам база-ла анаа эвес киж. Иелер божудар, тудугжу киж. Билип кээримге-ле, кырган-ачам, кырган-авам сугда турар, аңаа

луг хемчеглерге киржип чоруп тургаш, 1981 чылдың март айдан эгелеп автоклуб эргелекчилеп ажилдай бердим. Ол үеде автоклубтун ажилы олут орбас, доктаамал малчын турлаглар, хову-шөлдерде бригадалар, сүт-бараан фермалары дээш көдээ иштиң кижилеринге бараан боору. Ол үени-биле алырга, көрүкчү бурүзүнүн күзенчиг сылдызы чораан мен, бир күүсеткен чүүлүмнү албан ийи катап дилээр турган. Ынчан кончуг дээн талантылыг, мергежилдинге бердинген, кызымак кижилер культура шугумунга ажилдап, чонга бараан бооп турганын кайгап сактыр мен. Ыраажы Чойган Өвей-ооловна, сыгыртыр, каргыраалаар Дырышпан Шадыпович, хөгжүм үдекизи Анатолий Манзырыкчиевич, «Хемчик» ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу, хор дирижеру Манчын-оол Кучанмаевич, хомуска ойнаар Римма Матпыржыковна — мээң оруум айтыкчылары. Болар дээрге үезиниң салым-чаянныг, талантылыг ховар кижилери-дир.

— 35 чыл культурага бараан болган-дыр силер, бо үелерниң дургузунда чүү өскерилген-дир, ажилдаарга кандыг бооп тур? Үелерни деңней көөргө кандыг-дыр, Күжүгетович?

— Эрткен үе-биле бо үени деңнээр берге-дир. Эрткен үе бөдүүн-даа бол, чон уран чүүлге сонургалдыг, байырлал хүннери черле концерт, ыр-шоор, 50-80 составтыг хөйүнү ырындан тургустунган, киржикчилери албан-организацияларның талантылыг аныктары, оларны келиңер, киржиңер деп чалап-даа турбас, боттары киржип четкилеп кээр турган болза, бо хүннерде чүгле албадал, дужаал-биле ажилдаар апарган. Сеткилдерден кыптыгып ажилдаар деп чүве чок. Колдуу интернет, компьютер деп барган. Чогум ында багай чүве чок, аргалыг болза, боттун угааны-биле, талантызы-биле ажилдаар болза эки-дир ийин.

— «Дыдыраарган кара баштыгы» ырлап чоруур үелеринде силер база аажок семдер, дыдыраш кара баштыг, хып дээн аныяк чорааныңарны чоокта чаа бир чуруктан көргөш, дыка-ла чаптап магададым ийин, дүңмай.

— Оо, аныямда, шынап-ла, согун дег сынныг, дыдыраш кара, дыка-ла семдер чаштыг чордум. Бирээде, уксаа салгап, дөззеним ол боор, кырган-ачам калчан чораан киж. Ам амыдырал-чуртталгада болуп турар киж сеткилинге кирбес, таарышпас чүүлдерни ботка чоок хүлээп алыр болгаш, калчаннаайып барла чыдыр мен. Бир-ле чүве меңээ элчок апарган болза, «чүге» дээш сайгарып чоруп бээр мен.

— Хостуг үеңерни дыка чөптүг эрттирип турар деп дыңнаан мен. Ол дугайында делгеренгейи-биле чугаалап берип көрүңерем, Алдын-оол Күжүгетович, кандыг солун хоббилик силер?

— Барлык хемге душкан кызым, Марианам, балыкчы боор кежиим актаан. Хостуг үемде арга-арыг, хемнер-хөлдерге агаарлап, балыктаарыңа дыка ыңаак мен. Балыктаары — мээң эмнеттинмес аарыым. Аңгыыр сезоннарында чөпшээрелдиг

болгаш, хостуг аңаар мен. Шору өзүп олар ийи оол ачыннарлыг, чаш бир кыс уйнуктуг мен, оларым-биле агаарлаар бис. Арыг агаар, чараш бойдус кижиниң сеткил-хөөнүн дыка оожуктурар, дыштандыра-дыр ийин. Ынчангаш төрзэн бойдузумга, төрзэн черимге, төрөл чонумга ынаам аттыг, ырлап-даа чоруур-ла мен. Номчуттунарыңа дыка ыңаак мен, номчуттуна бергенимде, мени долгандыр чүү-даа болуп турар болза, билбейн баар мен. 2006 чылдан бээр кино чурук тырттыра берген. Эш-өөрүнү, төрелдериниң даа куда-дой, юбилейлери дээш, байырлалдарын дириг-чурукка меңгежидип, тырттырып бергилээр — мээң база бир хоббим.

— Алдын-оол Күжүгетович, өөңер ишти Марина Айдаровна-биле канчаар дужуп, таныжа берген силер? Уругларыңарда ырлаар салым-чаянныг киж бар бе?

— 1981 чылда культурага ажилдай берген мен. Ол күзүн кожуунуң төп библиотеказынга улуг карактарлыг, узун чаштыг уруг ажилдап чедип келген. Ону көрүп алгаш, библиотекага номчуттунарым кедергей апарган. Шак ыңчаар таныжа берген, оон өгленген. Ийи кыстыг болган бис. Кыстарывыс ийи оол, бир кыс шаңнаан, аас-кежиктиг кырган-ача, кырган-ава болгулаан бис. Школачы тургаш, уругларым ырлаар-даа, танцылаар-даа турганнар. Улуг уруум Аржаана — эмчи, бичии уруум Раджина — башкы. Мергежилдериниң аайы-биле ыры, танцыдан ырай берген уруглар боор ийин. Бичии оол уйнуктарым амдызында думчуктап, ырыларны аялгалап-ла турар улус-тур бо. Башкы дүңмам, улуг угбамның улуг уруу ырлаар болган улус.

— Силерниң эң-не сактырыңар гастроль дугайында чугаалап берип көөр силер бе, Алдын-оол Күжүгетович, кая-кайа четкилзэн силер?

— Улустун ырының болгаш танцының «Хемчик» ансамбли-биле Моолдун Улангомга концерттиг аалдап чораан бис. Концертке бир моол уруг-биле ийи аңгы дылга ырлажып турдувус, мен — тыва дылга, ол уруг — моол дылга. Ынчан удуртукчуус Манчын-оол Кучанмаевич турган. «Мажалык» концерт каттыжыышыны-биле бүгү Тываны кезип каапкан мен, дуу ыраккы Тожу, Мөңгүн-Тайга, Би-Хем, Эрзин дээш, четпээн-барбаан черим-даа чок, чүгле Кунгуртук суурга четпээн-дир мен.

Оюмаа МОНГУШ
чугаалашкан.

Фото-чуруктарны өг-бүлө архивинден алган.

АДЫ-ЛА
ХООЧУННАР...

2016 чыл республикага аалчыларга хүндүткел чылы болганы-биле бистиң Алдан-Маадыр суурвуска Барыын-Хемчик кожуундан, Ак-Довурак хоорайдан уругларга-даа, улугларга-даа солун концерт программалыг аалчылар кээп чорааннар.

Эң ылаңгыя «Буйанныглар» хоочуннар ансамблиниң күүселделери көрүкчүлөрнү кичээнгейин хаара туткан. Башкарыкчының байыр чедиришкенин адыш часкап хүлээп алдывыс. Оларның аразында кадык-камгалалының, культура уран чүүлүнүн, өөредилгениң, садыг-коржаа шугумунун, номсаңының-даа хоочуннары барын башкарыкчыдан дыңнап, билип алдывыс.

Солун концерт кайгамчыктыг кадыннар самы-биле эгелзэн. Кеткен хөл-сыны карак чыгырыктаар, боттарының дурт-сынынга таарышканы онзагай чараш болду. «Киж — чурттуг, куш — уялыг» дээр болгай. Чаңгыстың «Алдан-Маадыр суурум-на бар» деп композитор Кара-Кат Ооржактың чогаатканы чараш ырызын «Иениң алдары» ордениниң эдилекчизи, «Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылы» юбилейлиг медальдың эдилекчизи, «Совет садыгың тергиини», күш-ажылдың хоочуну чаңгыс чер-чурттуг угбавыс Уваня Сандиевна Ондар бадырды. Ол черле угундан ыраажы киж болгай. Оң айлаң куш дег, хоюг үнү чаңгыланып, дээрде шөлзэн ушкан хамнаарак куш сагындырды. «Ак-көк аржыылчыгаш», «Аа-шуу-декей-оо» деп мөөрейлерниң шаңналын доктаамал ап келген ыраажы.

Уран номчулга, танцы-сам, баянга, балалайкага, демир-хомуска чараш аялгалар улай-улай куттулуп турду. Роза чечекке ыңаак эвес киж кайда боор?! Роза деп аттыг кезээ, ээлдек-эвилең кыстар кайы хөй. Оларга турааскадып, С.Хертектиң «Роза» деп ырызын ырлаарга, көрүкчүлөрнү аныяк чораан үезин сагындырды. Орус дыл кырында «Мээң Ленам» деп ыры күүсеткени база чараш болду. Аныяк специалистер Сергей, Чинчи Хертектениң тыва улустун «Ужур-ла бар» деп самы, украин улустун «Ковпак» деп самын Чечекей Бадан, Любовь Күжүгет, Александр Сарыглар оларның теп күүсеткенин көрүкчүлөр изиг адыш часкашкыны-биле үнелзэннер. Сам теп турда, оларның кашпагай, ээлгири өл хаак дег, чиксергээн киж кайгаар.

Ады-ла хоочуннар, а ал-боттарының аныяксыын, арын-шырайының хүлүмзүрүг долган аянныг чаражын, уран талантылыын кезээ дургу магадап көрдүвүс. Аалчыларывыска ак кадактарны сунуп, өөрүп четтиргенивисти, орук-суур менди-чаагай чедерин, моон-даа соңгаар чогадыкчы чедишкенин күзедивис. Олар база биске аякшайлыг, чылыг-чымчак уткуп алганывыска өөрүп четтиргенин илереттилер. Өскөн-төрзэн суурунга эш-өөрү хоочуннары эккеп, чонунга таныштырган Уваня Ондар угбавыска өөрүп четтирип, база оң төрзэн суурунун адын бедик тудуп, аталдарлыг чурттап чоруурунга чоргаарларыңар-дыр бис.

Зоя МОНГУШ,
хоочун башкы.
Алдан-Маадыр суур.

ямда хостуг үелеримде баар, ында концерт бе-улустун чанынга туруп-га-даа ырлап турар мен. Алда Кызыл-Мажалыктың бажыңыңа Александра оловнаның тургузуп тур-зинге хензиг роль ойнаан-нчап чоруп тургаш, ол а тургустунган «Хемчик» билинге хөйүнү ырынга чаңгыстың-даа ырларын-илеп чоруп тургаш, чоорту а уран чүүлүн сонургап, амыдыралым культура-би-ажы берген.

Усинск хоорайның театр езиниң режиссер салбы-оскан мен, аңаа 3 чыл-эн мен. Студент чылдар-болбас аргажок, өөренип-эртем-билимниң аайы-жуунуң улусчу театрынга

өскөн мен. Ачам Сагды баян, гармонь, дошлуур деп хөгжүм херекселдеринге дески ойнаар киж. Чогум ырлаарын сагын-мас мен. Ачам дыка баштак, кончуг хөглүг, кады-кожа чонун, эш-өөрүн чалгааратпас, бир-ле солун ужуралдарны, хөктүг чуга-ларны даады чугаалаан чоруур. Авам хомустаар-даа, ырлаар-даа, тоолдарны ырлап ыдар. Мээң база чечен-мерген, ырлаар талантылыг болганым ада-ием-ден, Алажымның саарыглары артист болур чолум чүглзэн дээр болза, чазыг чок.

— Ажил-ишчи баштайгы базымыңар каяа эгелзэнил, база көрүкчүлериңер силер-ни канчаар хүлээп алганын сактыр-дыр силер бе?

— 1978 чылдан тура клубка бодум күзелим-биле культур-

ДЫҢНАДЫГ

Терроризмге удур национал комитеттин даргазының бадылаан 2016 чылда тускай өөредилгелер эрттирерининг планынга дүүштүр май айның үшкү он хонуунда Тыва Республикада оперативтиг штабтың удуртулгазы-биле Кызыл хоорайның девискээринге дугуржуп доктаатканы Чаңнык деп аттыг тускай өөредилгелерни эрттирер.

Өөредилге үезинде одалга-энергетика комплекзининг объектилеринге террорисчи байдалдыг кыжанышкыннарны болдурбазының талазы-биле айтырыгларын республиканың терроризмге удур ажил-чорудулгалыг субъектилерининг күштерин болгаш дериг-херекселдерин ажылгаарының, ажил-чорудулгазын башкаарының, кады ажилдажылгазын органи-

застаарының сайгарып көөрү планнаттыг.

Өөредилгениң түңнел чадазы май 26-да «Кызылдың ЧЭТ» акционерлиг ниитилелдин девискээринге эртер (Колхозная, 2). Ында Колхозная, Паротурбинная болгаш Пригородная кудумчуларынга, эрик кыдындан Магистральная болгаш Шахтерская кудумчуларынга чедир 09.00-18.00 шактарда хамаатыларның болгаш транспорт аймааның шимчээшкенинге түр кызыгаарлаашкыннарны кирир.

Эрттирер хемчеглерниң ужун болгу дег таарымча чок байдалды бодап билирин найысылалдың чурттакчыларындан болгаш аалчыларындан дилеп тур бис.

Россияның ФСБ-зининг Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албаны.

ТР-ниң Истелге эргелелинде

ПОГОННАРЛЫГ БУЗУРУКЧУНУ ШИИДЕР

Тыва Республиканың ИХЯ-ның оперативтиг бөлүүнүн 42 харлыг ажилдакчызы Кызыл хоорайның чурттакчызы болур 41 харлыг эжи-биле РФ-тин КК-зининг КХ 159 чүүлүнүн 2 кезээнде көрдүнген хамаатыга когарал чедирген бузурукчу чоруу дээш буруудаттырып, шииткечилер мурнунга херзэн көрдүрер.

Истелгениң тодаратканы болза, ИХЯ-ның ажилдакчызы өре-шире-биле холбашкан бодунуң хууда чидиг айтырыгларын шиитпирлеп алыры-биле бир хамаатыны ажилга кирип каар мен дээш, 41 харлыг эжин дамчыштыр хөй түңнүг акшаны алган.

2015 чылдың апрель 30-де когараан кижиле форма хевин кедип алгаш чорааш, ужурашкаш, 200 муң рубль хээли акшаны 100-100 муң кылдыр ийи аңгы кылдыр бээр болза, аттестациялыг албандуужаалче кирип каарын ол аазаан.

2016 чылдың февраль 26-да когараан кижиле ол түңнүн бир дугаар кеззэн берген. Ооң соонда

10 муң акшаны берген. А кажан 60 муң рубльди иштики органнар ажилдакчызы ап турар үеде ИХЯ-ның Айыыл чок чоруунуң оперативтиг истеп-тывар кезээнинг ажилдакчылары тудуп алган.

Истелге буруудаттырган кижининг үүлгеткен херзэн бадыткаар чүүлдерни четчир чыып алган, кеземче херзэн шииткечелге көөрү-биле шилчиткен.

Хээлиленир чорук-биле (коррупция) холбашкан кеземче херектерин истээринге республиканың чурттакчыларының ыңдыг чорукка удур хамааты туружу кончук улуг ужур-дузалыг болуп турар. Истелге эргелелинге хамаатыларның хээлиленир чорук, акша негээр чоруктарга удур бижээн билдиришкенингеринге даянган, шыңгыш хыналданың түңнелинде кеземче хоойлужудулгазында тургустунган хемчеглер алдынып турар.

А.А. НУРСАТ,

Истелге эргелелиниң удуртукчузунуң улуг дузалакчызы.

ШИИТКЕЛДИ ААРТАТКАН

Күрүне ялалакчызының дилзэн езугаар ТР-ниң Дээди судунуң хомудал сайгарар чери назы четпээн уругну күштээн кижининг шииткелин улам аартаткан.

Барыын-Хемчиктинг кожуун суду Сайбек Самыйны РФ-тин КК-зининг 131 чүүлүнүн 3 кезээнинг «а» пунктузу-биле (назы четпээн кижини күштээни дээш) хосталгазын чеди чылга казып шииткен. Ол шииткели Самый онза чурумнуг эдип чазаар колонияга эрттирер.

Тыва Республиканың Дээди судунуң кеземче херектерининг талазы-биле суд коллегиязы ол шииткели күрүне ялалакчызының киригенин езугаар күштелдирип, ооң хосталгазын бир чыл немей кызыгаарлаар деп шииткели үндүрген. Ол немелде шииткели кол херзэн эрттирген соонда, күүседирин суд доктааткан.

РФ-тин КК-зининг 33 чүүлүнүг дүүштүр Сайбек

Самыйга дараазында кызыгаарлаашкыннарны тургускан: доктаамал чурттап турар азы келген черин 22 шактан 6 шакка чедир каап болбас, хосталгазын казаан шииткелин эрттирген соонда, кээп чурттап бергени муниципалдыг тургузугнуң девискээринден үнмес, хосталгазын кызыгаарлаар кылдыр шииттирген кижиге хайгаарал чорудар күрүнениң тускайжыттыг органнының чөлшээрели чокта чурттап турар азы келген черин солувас, бүрүткедири-биле айда бир катап айыттыг тускайжыттыг органга келир.

Шииттирген кижининг хоругдалга орган — 2015 чылдың июль 12-ден 2016 чылдың февраль 10-га чедир үезин шииткели эрттирер хуусаазынга кири санаан.

Сайлыкмаа САДЫР-ООЛ,

Тыва Республиканың прокуратуразының килдизининг улуг прокурору.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделг.

Магазин «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490
Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Кады демнежип, мал малдаар өг-бүлө малчыннар дилеп тур бис. Кыштаг Кызыл кожуунуң Ээрбекте. Тел.: 8-923-386-58-94, 8-965-910-44-41.

Школарга, ясли-садтарга тускай

(стендилер, табличкалар, адресстер болгаш чалалга, хүндүлүг бижиктер...)

Организациялар-биле керээ езугаар ажилдап турар.

Өртектер чиигеттинген!

Кызыл хоорай, Калинин 23, «Бизнес-инкубатор», офис 2. Тел.: 8-923-269-0760

Реклама

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин түр күүседип турар Н.С. ЭРГЕП

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 4713. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

СПУТНИКОВОЕ цифровое, эфирное ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс, Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕТ
в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на Калини
(бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный этаж
ул. Новоселов, дом № 18, ТД "Кежик",
Тел. 8-983-518-9548 "Спутниковое телевидение"

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь-делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинатының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредирининг чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛИ!» деп акцияны чарлаан. 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл — чолаачылаар эрге шынылганы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биле көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредире-биле чыылда мал чоруп турар:

-«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категориялар чолаачылары;

-айыылдыг чүүктер сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук чээшкениниң дүрүмнерининг техминимуму;

-бүгү хевирлерининг чолаачыларының стажировказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш рысылгалыг кижилерге ыяап өөренир өрт-техниктиг миниталазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графиктер арга бар, өөренип турар кижилерге бүрүзүңе онзагай чээңгей.

Айтырыг салыр телефоннар: (39422) 2-71-37, 2-90-09
89607781555, Полевая кудумчузу, 120.

Долгаар, келиңер, автошколаның дуржулгалыг башкылар өөренир, бедик мергежилдиг болуп, оруктарга чоргаар чору

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң Өөредилге адыр хайгаарал албаны тывы
Төлөвирлиг үндезинге парлаан

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.

Хем ол чары, Саянский переулок, 23.
Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000073
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасының «ШЫН» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фотолары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.